

Ю. А. Хоптяр

ІСТОРИЯ РОСІЇ

(XVII ст.)

**Кам'янець-Подільський
2011**

ББК 63.3 (4 Укр) 61
Х-78

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист №1/11-6728 від 21 липня 2010 р.)**

Рецензенти:

- Васильєв В.Ю.** - старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук;
Каденюк О.С. - доктор історичних наук, професор;
Марчук В.В. - доктор історичних наук, професор.

Хоптяр Ю.А.

Х-78 Історія Росії (XVII ст.): Навчальний посібник / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2011. – 208 с.

ISBN 978-966-1638-50-0

Запропоноване видання рекомендується широкому загалу: вчителям та викладачам, студентам, учням загальноосвітніх шкіл, усім, кому не байдужий історичний процес.

Доступність та логічність викладу, чіткий понятійний апарат сприятимуть кращому засвоєнню навчального матеріалу з історії, що відповідає навчальним програмам.

ББК 63.3 (4 Укр) 61

ISBN 978-966-1638-50-0

© Ю.А. Хоптяр, 2011

© ПП “Медобори-2006”, 2011

ПЕРЕДМОВА

Утвердження України, як незалежної, демократичної і правової держави обумовлює необхідність глибокого і всебічного дослідження всесвітньої історії, особливо тих її сторінок, які протягом тривалого часу не виправдано і незаслужено замовчувалися. Радянська, заідеологізована суспільна система сприяла замовчуванню або фальсифікації історичних фактів. Останнім часом вітчизняна історіографія наполегливо долає ідеологічні шаблони минулих часів і поступово здійснює перехід до об'єктивного висвітлення тогочасних подій, їх причин та наслідків. Важливого значення, в зв'язку з цим, набуває переосмислення історичного минулого, врахування уроків історичної правди.

У запропонованому виданні з “Історії Росії” здійснюється спроба об'єктивного розгляду історичного процесу протягом XVII ст. Цей період охоплює часи від правління царя Федора та Б. Годунова до реформування Петра I, і віддзеркалив надзвичайно складний та суперечливий шлях розвитку Росії, увібрав у себе цікаві сторінки, пов'язані з боротьбою за ключові геополітичні позиції, з якісними змінами у сфері культури, з релігійно-моральними пошуками. Сюди увійшли процеси створення однієї з найбільших, економічно і політично відсталих європейських монархій свого часу, Російської імперії, у межах якої більшість народу була принижена, безправна, неписьменна. Тому, розкриваючи еволюцію історії Росії, автор пов'язав її з попередніми історичними подіями, а також специфікою геополітичної ситуації, що виявила відомий вплив на соціально-економічні та політичні процеси. У зв'язку з цим, період Смути на початку XVII ст. автором розглядається як прояв глобальної структурної кризи в Росії, громадянська війна, що супроводжувалася зростанням сепаратизму і політичним розпадом країни.

Аналізуючи хід Смути вказується, що важливим є не особистість самозванця, а роль ним зіграна та історичні умови, що сприяли таким подіям. Самозванство в Росії виникло на основі своєрідної соціальної утопії, віри селян в “доброго” царя. На початку XVII ст. така віра поширилася не тільки серед низів російського суспільства, але й в інших соціальних прошарках і групах, включаючи козаків, стрільців, купців, нарешті, дворян, для яких царська влада була джерелом всіх благ.

Процес, який настав після Смути, а саме, утвердження нової царської династії Романових, визначається як цивілізована спроба вирватися на інший, більш модернізований рівень розвитку. За свій трьохсотлітній період правління, Романови не тільки відновили в Росії монархічне правління, але й трансформували його в абсолютизм.

Аналізуючи історію Росії XVII ст., автор не протиставляє, як це робилося раніше, стару “допетровську” державу, новій реформованій Росії. Навпаки, підкреслюються спільні риси цих періодів, а друга половина XVII ст. визначається як час передреформений, що протікає у надзвичайно складних зовнішніх та внутрішніх умовах. Спільним виявилось намагання влади добитися прогресу держави за рахунок посилення всебічного тиску на людей, що з свого боку виявилось неефективним чинником, який гальмував загальний процес розвитку Росії.

Звертається увага на українсько-російські відносини у контексті яких відбулося у середині XVII ст. приєднання Лівобережної України до Росії, яка намагалася не допустити будь-яких паростків української автономії. Знайшли відображення також питання боротьби Росії за вихід до портів Балтійського та Чорного морів, соціально-економічні, політичні, культурні процеси, драматизм боротьби за владу, детермінізм та розгортання народних повстань та інше. Змальовуючи процеси розвитку російської культури, вказується на її циклічність в зв'язку з кризовими явищами та загальне відставання в розвитку по відношенні до держав Європи на кінець XVII ст.

У відповідності до загальних науково-методичних прийомів в основу видання покладені принципи історизму, цивілізаційного підходу, багатофакторності суспільно-історичного буття. До того ж простежуються намагання автора розкрити основні проблеми історичного процесу у XVII ст., запропонувати свої відповіді на дискусійні питання, викликати у читача, перш за все, бажання подумати над історією Росії.

Тема 1

РОСІЯ

наприкінці XVI – на початку XVII ст.

---

1. Цар Федір Іванович та його політика у 1584-1598 рр.

Після Івана IV Грозного (1530-1584) **18 березня 1584 р.** на престол вступив 27-літній третій син царя і його першої жінки (всього було шість) Анастасії Романівни Захар'їної-Юр'євої – *Федір Іванович* (1557-1598). На трон він потрапив внаслідок трагічних подій в царській родині, оскільки перший син Дмитро немовлям потрапив в крижану воду і невдовзі помер (1552), другий син Іван (1554-1581), був убитий посохом Іваном ІУ за те, що заступився за свою дружину. Словом із шести дітей Грозного вижили лише двоє: *Федір* та *Дмитро* (1582-1591). До того ж ще з середини XVI ст. почали проявлятися ознаки виродження роду Рюриковичів. Причиною послужили не тільки нещасні випадки, але і фактори природного характеру. Шлюби всередині роду (ендогамія) мали негативні біологічні наслідки. Так, брат Івана IV Юрій Васильович, глухонімиий від народження, був бездітний, старший син Федір мав слабе здоров'я і також не залишив дітей. Молодший син Дмитро Іванович страждав важкою хворобою (епілепсією) і шанси на те, що царевич доживе до зрілого віку і залишить спадкоємців були досить малі.

Отож Федір Іванович страждав хворобливістю, слабкістю, що було наслідком важкого дитинства проведеного в умовах опричини і був нездатний самостійно керувати державою. Навіть виконання номінальних обов'язків було для нього нелегкою справою. Так, під час коронації **31 травня 1584 р.** в день свого народження в Успенському соборі Кремля, Федір не переставав посміхатися на всі боки і в кінці кінців втомлений, не дочекавшись закінчення церемонії, передав шапку Мономаха

боярину І. Ф. Мстиславському, а атрибути влади – Б. Ф. Годунову. Федір полюбляв церковну службу і особливо дзвонити в дзвони, за що отримав від батька прізвисько «дзвонар». В народі його любили і за таку пристрась називали «блаженным». Знать же Федора не поважала і не боялась.

Згідно з заповітом Івана IV при нездатному Федорі було утворено своєрідну *регентську раду*, до якої увійшли п'ятеро бояр: дядько царя *Микита Захар'їн-Юр'єв*, *Іван Мстиславський*, князь *Іван Шуйський*, *Богдан Бельський* і брат дружини царя Ірини – *Борис Федорович Годунов (1552-1605)*.

Поступово добитися реальної влади вдалося Б. Годунову, який належав до великого московського боярства, що походило від прибулого із Орди при І. Калиті мурзи *Чета*. З 1573 р. Годунов наблизився до Івана IV в останній період його життя, головним чином завдяки одруженню царевича Федора з його сестрою Іриною Годуною. Сам Годунов, жонатий на дочці Г. Л. Скуратова-Бельського (Малюти), був тісно пов'язаний з колом опричників. Сучасники високо оцінювали якості Годунова, як людину високоосвічену, талановиту, щоправда властолюбну. Йому вдалося відтіснити суперників, зокрема І. Мстиславського (постригли в монахи), І. Шуйського (задушений на засланні в 1588 р.) і стати в 1585 р. на чолі уряду. В його і без того пишній боярський титул «конюшого боярина и дворового воеводи и содержателя великих государств, царств Казанського и Астраханського» було включено термін «слуга». Цей титул був вищий за боярський і надавався лише трьом вельможам за віддану службу: князю С. Рязанському, батько якого врятував малого Івана III, князю Івану Воротинському та його сину Михайлу – за взяття Казані. Годунов офіційно проводив від свого імені дипломатичну переписку з іноземними дворами. Іноземці називали його «князем» і «лордом-протектором». Зусиллями Годунова практично всі ключова посади були зайняті його родиною. Так, царським дворецьким став Григорій Годунов, на чолі Стрілецького, Посольського, Земського приказів стояли

також Годунови. Цар Федір в такий спосіб через родину своєї дружини отримав майже монолітну і надійну команду, якої не було у його батька. Цей фактор мав неабияке значення в здійсненні державної політики. *Всю урядову політику з 1585 р. можна розглядати як політику Б. Годунова.*

Дуже швидко Годунов став одним із найбагатших правителів впродовж усієї історії Росії. Він отримував від своїх помість, лісів, земель, та лугів близько 900 тис. руб. річного доходу і міг вільно на власні кошти утримувати військо у 100 тис. чол.

У внутрішній політиці при царі Федорі Годунов відмовився від акцій широкого терору, характерного для Івана Грозного. Уміло і безжалісно розправляючись зі своїми політичними суперниками, Годунов, разом з тим, прагнув до консолідації всієї політичної еліти Росії. Новий уряд провів ревізію всіх відомств і казни, а також амністію всім жертвам опричини. Економічний стан держави дещо покращився порівняно з попереднім періодом опричини, однак наслідки господарського занепаду повністю подолати не вдалося. Збільшилися панські землі за рахунок екстенсивного розвитку, освоєння нових земель. Поруч з цим сільськогосподарське піднесення досягалося посиленням кріпосницького тиску на селянство.

В 90-х рр. XVI ст. видавалися укази, що розпочали на законодавчому рівні *закріпачення селянства*. У **1597 р.** вийшли укази 25 квітня та 24 листопада про *кабальних холопів та збіглих селян*, у яких оголошувалося про *п'ятирічний* розшук втікачів («урочные лета»). В них заборонявся вихід на Юр'їв день із поміщицьких господарств за викуп навіть для кабальних холопів. Тому **1592 р. вважається початком закріпачення селянства.**

Підтримуючи дворянство Годунов у 1591 р. провів земельну реформу, звільнивши від посошного податку поміщиків, які знаходилися на військовій службі. Одночасно відбиралась земля у політичних противників і роздавалася дворянству. У 1593-1594 рр. перевірялося право монастирів на землі, внаслідок чого частину земель, які були самовільно зайняті монастирями, повернули у власність казни.

Уряд Федора і Годунова продовжував політику Грозного по зміцненню *центральної влади*. У цьому зв'язку головні вектори діяльності спрямовувалися на Південь, Середнє та Нижнє Поволжя. Південні окраїни держави заселяло козацтво, що широко поповнювалося людьми, які тікали з центра від зростаючого кріпосницького гніту. Годунов прагнув залучити їх до служби, переводив у південні міста служилих людей і навіть засилав туди злочинців. Проте така політика адміністративного підпорядкування та особливо оподаткування, викликала опір. Політика Годунова спрямовувалася на підтримку міст та посадського населення. Так, розташовані в передмістях «білі слободи», які належали боярам зобов'язувалися платити податки. Це полегшувало положення посадських людей, сприяло розвитку міст.

Повним ходом проходило *будівництво* міст і перш за все Москви. Починаючи з 1584 р., почалося зведення «Цар-города» центру Москви, довжиною мурів у 9 км із 27 кріпосними вежами. Головним будівничим призначили відомого зодчого Федора Коня. У Кремлі побудували новий храм Вознесіння та реконструювали в цілому Кремль. Нові міста-фортеці зводилися по всій країні. В 1584-1585 рр. завершилося будівництво Архангельська – головного морського порту Росії. На Дону виник Воронеж, поруч Лівни, Курськ, східніше – Кокшайськ, Санчурськ, а на Поволжі – Самара, Саратов, Царицин, Уфа. Державним коштом велось будівництво фортець у Смоленську, Казані, Астрахані.

З самого початку свого правління цар Федір велику увагу приділяв *церковним справам*. На чолі російської церкви знаходився лише митрополит, а не патріарх, що був найвищий сан у православної церковній ієрархії. Загалом існувало чотири патріархи: Константинопольський, Антиохський, Єрусалимський, Олександрійський. Уряд Годунова вирішив заснувати в Москві «всеросійське патріаршество» і для цього розпочав через посередників консультації з Константинопольським патріархом *Ієремією*. Події у цьому напрямку почали розвиватися для уряду дещо несподівано.

Влітку 1588 р. без попередження та запрошення об'явився в Смоленську сам Константинопольський патріарх *Ієремія*. Як виявилось, він роз'їжджав по Європі для збору милостині для церкви. Звичайно, що його одразу запросили до столиці. В ході переговорів, які проводили Годунов із керівником Посольського приказу А. Щелкаловим, вислухали патріарха, який скаржився на тяжке життя у мусульманському оточенні. Йому запропонували залишитися в Росії у Володимирі, оскільки в Москві уже був свій церковний правитель *Іов* (1533-1607). Проте Ієремія відмовився змінити місце проживання, але погодився запровадити патріаршество в Росії. Отримавши дорогі подарунки, Ієремія навіть погодився це зробити без погодження з рештою патріархів, як того вимагала процедура. Тому **26 січня 1589 р.** влаштували формальні *вибори* з трьох кандидатів, в ході яких патріархом Московським і «всея Руси» обрали *Іова*. Москва стала однією із головних релігійних столиць світу. Лише у 1591 р. довели грамоти від решти патріархів із їх згодою на заснування Московської патріархії.

У сфері *зовнішньої політики* урядом Б. Годунова були досягнені певні здобутки. Весною 1584 р., скориставшись зміною влади, повстали народи Поволжя, а також відбулися набіги кримських татар, що спустошили південні міста. Терміново зібрані війська відправилися одразу у двох напрямках – схід і південь та швидко приборкали непокірних.

Залишалися напруженими відносини з найближчими сусідами – *Польщею* та *Швецією*. Причому з обома державами Росія знаходилася у стані війни. Після смерті С. Баторія (1586) з Польщею у **червні 1587 р.** вдалося укласти *перемир'я* на два роки. Більше того, на польський престол запросили самого Федора, але з нездійсненими умовами (прийняття католицтва, переїзд з Москви і т. д.). Тому новим польським королем обрали шведського королевича *Сигізмунда*. Цим Польща намагалася зміцнити свій вплив на Балтійському морі. За такої політичної обстановки Сигізмунду потрібно

було забезпечити тил з боку Москви, тому він поспішив укласти з нею перемир'я ще на 15 років.

Встановивши мирні відносини з Польщею, Годунов повів радикальну політику щодо Швеції. Як і Іван ІУ у Лівонській війні (1558-1583) уряд намагався добитися виходу до Балтійського моря. Спочатку вирішили досягти поставленої мети мирним шляхом. Для цього послали дипломатів для переговорів з королівським двором і запропонували грошовий викуп в 15 тис. руб., але шведи відмовилися. Нова спроба вирішити це питання у 1589 р. тим самим методом, але уже за 20 тис. руб., успіху також не мала. Тоді в **січні 1590 р.** по зимовому шляху російське військо з самим Федором виступило до Новгороду. Серед полководців були Ф. Мстиславський, Д. Хворостинін, Ф. Романов та Б. Годунов. Практично сходу російські війська взяли місто *Ям* і підійшли до *Івангорода* та *Нарви*. Ці міста взяли в облогу і вели гарматний обстріл, оскільки лобові атаки були безрезультатними. Проте загальні зусилля російських військ схилили шведів **25 лютого 1590 р.** до підписання *перемир'я* на один рік за яким Росії поверталися міста *Ям, Івангород і Копор'є*.

Через рік у 1591 р. росіяни відновили переговори зі шведами, підтягнувши війська до Новгороду. Протягом 1592-1593 рр. проходили бойові дії, зокрема рейд в глибину шведської території до самого *Выборга*. Таке положення примусило шведів знову сісти за стіл переговорів і в **травні 1595 р.** в *Тявзіно* був підписаний «*вічний мир*». За цим договором до Росії без всякого викупу відходила вузька смужка непристосованого для суден балтійського узбережжя в районі *Івангорода* і *Орешка*, а також міста *Ям, Копор'є, Корела*. Проте повернути Нарву, яку захопили шведи в 1581 р., не вдалося. Повернення приморських міст пожвавило торгівлю через Балтику, хоча і під контролем Швеції.

Поруч з розширенням життєвого простору на півночі, росіяни просувалися і на схід. Політика Годунова спрямовувалася на освоєння сибірських просторів. У 1584 р. військова експедиція

Єрмака зазнала поразки, а він сам у 1585 р. загинув, тому за урядовим розпорядженням до Сибіру направлялися все нові і нові загони. Восени воєвода *І. Мансуров* заснував в усті Іртиша містечко і примусив місцеве населення платити податки (ясак). Інший воєвода *І. Мясной* заснував у 1586 р. на березі Тури фортецю *Тюмень*. *Д. Чулков* в 1587 р. збудував *Тобольськ*, який став центром Сибіру. Пізніше з'явилися міста-фортеці: *Пелим, Березів, Сугрут, Тара, Нарим, Кетський острог*, що стали опорними пунктами просування росіян далі на схід. Воєводі *В. Кольцову-Мосальському* вдалося розгромити хана *Кучума*, кривдника Єрмака. Його ув'язнили і відправили в Москву, де запропонували вступити на службу, але Кучум відмовився і невдовзі був убитий своїми бувшими союзниками.

Вектор політики Годунова спрямовувався не тільки на північ та схід, але й на південь. Укріплення південних кордонів, яке проходило в цей період, шляхом будівництва нових міст-фортець *Кроми, Белгород, Оскол* та інших, що утруднювало набіги кримських татар на Москву. Проте в період царювання Федора татари останній раз з'явилися під стінами російської столиці. Причиною наскоку стало зневажливе ставлення царя до кримських послів, що очікували на дорогі подарунки. Влітку 1591 р., дізнавшись, що основне царське військо знаходиться під Новгородом для боротьби з шведами, Кази-Гірей вирішив несподівано напасти на Москву, ніби повторюючи в 1571 р. «подвиг» Девлет-Гірея. Росіяни зібрали всі полки берегової лінії і відійшли під Коломенське. Ханське військо нараховувало не менше 100 тис. чол., тому було вирішено неподалік від Данилова монастиря Москви влаштувати для татарської кінноти «гуляй-город» – загорожу з возів та гармат. Обережний Б. Годунов про всякий випадок призначив керуючого обороною *Ф. І. Мстиславського* (пом. 1622). Орди хана **4 липня 1591 р.** наблизилися до оборонців. По команді росіяни розпочали прицільний гарматний вогонь із всіх укріплень. Здавалося, що місто потонуло у вогні та диму. В рядах татар почалася паніка, до того

ж спрацювала вдало поширена росіянами чутка про наближення новгородського війська. Деморалізовані татари вранці 5 липня почали панічну втечу, кинувши все напризволяще. Навіть розписний ханський візок знайшли поблизу переправи через Оку. Російське військо намагалося переслідувати татар, але марно, оскільки ті втекли прямо в Крим, відмовившись від традиційних попутних грабежів.

Зовнішньополітичні успіхи кабінету Годунова в період царювання Федора суттєво підняли авторитет Росії на європейському рівні. За висловом голландця *Ісака Масси*: «Стан держави поліпшився і народонаселення збільшилося. Московія, цілком спустошена і розорена внаслідок тиранії Грозного, тепер завдяки доброті та лагідності князя Федора, а також завдяки надзвичайним здібностям Годунова, знов почала багатіти». В цілому академік *В. Ключевський* (1841-1911) відмітив, що Годунов правив *розумно і обережно*, а 14-річне перебування Федора на престолі було для держави *часом відпочинку від погромів і страхіть опричини*.

2. Боротьба за владу і царевич Дмитрій

Оскільки цар Федір був слабким, то в таборі бояр одразу розгорнулася запекла боротьба між старою знаттю, тими хто уцілів від опричини (Шуйські, Мстиславські) і новими висуванцями Грозного (Бельський, Годунов). Першим ринувся в наступ *Б. Я. Бельський* (пом. 1611), майстер інтриг та змов, який намагався посадити на престол молодшого сина Грозного – царевича *Дмитра* (1582-1591) і прибрати владу до своїх рук. Проти Бельського був використаний рух міської бідноти, яка ненавиділа його як видного представника уряду останніх років. Повстання вибухнуло **2 квітня 1584 р.** в Москві в ході якого озброєні міські низи намагалися здобути Кремль і добитися видачі Бельського. Цей виступ війська швидко придушили, але Бельського відправили в почесне заслання подалі від Москви воєводою в Нижній Новгород.

Після цього активізувалися Шуйські, що розраховували на першість в уряді та Боярській думі. Восени **1586 р.** *І. П. Шуйський* з племінником *А. І. Шуйським* підмовили митрополита *Діонісія*, архієпископа Варлаама Пушкіна та московських купців виступити проти царівни Ірини і примусити Федора розвестися через бездітність. Борис через своїх довірених встиг перехопити «чолобитну» царю підготовлену боярами із пропозицією одружитися Федору з донькою Мстиславського. Годунов зустрівся з митрополитом і переконав його, у тому, що Федір і Ирина досить молоді люди і у них можуть бути ще діти (у травні 1594 р. народилася донька Феодосія, але у січні 1595 р. померла). До того ж у Федора був брат Дмитро. Переконаний Діонісій у свою чергу почав умовляти Шуйських. Годунов обіцяв не мстити за це змовникам, однак незабаром, за його наказом Шуйські були вислані у віддалені монастирі в Білоозеро та Каргополь, де їх невдовзі задушили. Церковників позбавили кафедр і також вислали, а купців стратили. Замість Діонісія митрополитом став ростовський архімандрит *Іов* (майбутній патріарх).

Трагічно розвивалися події відносно царевича *Дмитра Івановича* (1582-1591), молодшого сина Івана Грозного від шостої дружини Марії Федорівни Нагих, реального претендента на престол при бездітному монарху. За тиждень до коронації Федора, регентська рада, намагаючись уникнути політичних інтриг, відправила його з матір'ю та родиною Нагих в місто *Углич* (поблизу Ярославля), яке за заповітом Дмитрій отримав від батька. Родина царевича, без сумніву, планувала майбутнє царювання Дмитра і розправу з оточенням Федора – Годуновими. Розуміючи це, Годунов прислав в Углич для нагляду з самими широкими повноваженнями дяка М. Битяговського.

Несподівано **15 травня 1591 р.** *Дмитро загинув* під час гри в тичку (ножики). За свідченнями очевидців, царевич ножиком сам наніс собі рану на шийній артерії, під час нападу епілепсії. Смерть Дмитра, сколихнула народ і спричинила бурхливі події. В Угличі у той же день відбулося народне повстання, оскільки

ки мати Дмитра звинуватила у вбивстві дяка Битяговського, його сина Данила та племінника Микиту. Підбурювані царицею Марією, угличани вчинили погроми та спіймали Битяговських і вбили їх. Через чотири дні до Углича прибула слідча комісія на чолі із боярином *Василем Івановичем Шуйським* (1552-1612), майбутнім царем і таємним та запеклим ворогом Годунова. Слідство велося некваліфіковано, комісія ніби не помічала протиріч у свідченнях і взагалі сильно заплутала справу. Слідча справа Шуйського збереглася до наших днів, але вигляд грубо розрізаних і склеєних листків давно викликав підозри у істориків.

Допитавши більше 100 чол., комісія зробила висновок, що царевич загинув через недогляд родини, які були винні, ще й у наклепі на державних чиновників та їх убивстві. В результаті, за рішенням Боярської думи Марія Нагая була вистрижена в монахині і вислана в «місто пусто» Білоозеро, її родина ув'язнена, частину угличан стратили, а інших відправили на заслання у Пелим. Пізніше родина Нагих та В.Шуйський відкинуть вирок комісії і звинуватять у вбивстві Б. Годунова. Тоді ніхто не підозрював про те, що через 10 років убитий Дмитро стане героєм народної утопії і з'являться десятки «претендентів» на престол.

3. Правління Б. Годунова (1598-1605)

7 січня 1598 р. Росія в черговий раз стала перед вибором нового царя, оскільки не стало хворобливого Федора Івановича. Б. Годунов проголосив, що Федір передав державу дружині Ірині. Це був безпрецедентний випадок, оскільки ніколи жінка самостійно не правила в Росії, до того ж без опіки дітей. І тим не менше, населення почало присягати цариці. Однак, Ірина відмовилася від царювання і незабаром пішла в Новодівичий монастир і жила там під іменем Олександри. Тоді бояри створили свій уряд і постановили, що правління залишається в руках бояр та скликали народ для присяги. Проте у натовпі почали вигукувати ім'я Годунова. Цим скористався палкий прихильник Годунова

патріарх *Іов*, адже в пам'яті були свіжими події пов'язані із запровадженням патріаршества у яких Годунов відігравав визначальну роль. Проти Годунова виступали Шуйські, Мстиславські, Романови, Черкаські, але вони не змогли протистояти загальному натиску. Бояри з Іовим відправилися в Новодівичий монастир, де знаходився Борис з сестрою, вдаючи що він зайнятий богомиллям. Патріарх звернувся спочатку до Ірини, щоб та благословила брата, а потім до самого Годунова з проханням зайняти трон, проте той несподівано для всіх відмовився. Після цього Іов зробив ще кілька аналогічних спроб, залучивши бояр, дворян та членів їх сімей, але Годунов залишався непохитним.

Не отримавши результату, патріарх запропонував зібрати *Земський собор*, щоб обрати царя легітимно, після чого, розраховували бояри, Годунов не зможе відмовитися від престолу. Перше засідання собору (474 чол.) відбулося 17 лютого, в ході якого патріарх не допустив обговорення іншої кандидатури, крім Годунова, більше того, було заявлено, що хто буде шукати іншого государя, того вишлють на каторгу. Зрозуміло, що після такої заяви ніхто не ризикнув навіть заїкнутися проти волі патріарха. 20 лютого з рішенням Земського собору Іов привів бояр на цей раз із народом під вікна Новодівичого монастиря. Черні було вказано, що хто не піде просити Бориса на царство, з того стягнуть 2 руб. Під дзвін дзвонів всіх московських церков до монастиря ходили також наступного дня 21 лютого і пристави примушували народ відбивати поклони, завивати та плакати. Нарешті Годунова, до того ж під загрозою відлучення від церкви, таки вблагали стати царем. На думку академіка *Ключевського В. О.* (1841-1911) така тривала процедура (майже два місяці) обрання Годунова, була пов'язана з намаганнями Бориса отримати престол без всяких умов, які моли бути висунені боярством. Він досягнув цієї мети і, прибувши до Москви, Годунов між тим не поспішав посісти трон у Кремлі, демонструючи тим самим, що він не рветься до влади і лише **1 квітня 1598 р.** переїхав у *Кремль*. Однак, маючи досвід «слуги», він швидко зосере-

див владу у своїх руках. Уже 7 травня 1598 р. Годунов виступив у напрямку на Серпухов на чолі величезного війська назустріч татарам, які мали намір, скориставшись зміною влади, напасти на Москву. Але замість війська в російській табір на березі Оки прибули ханські послы, які переконалися у змозі Годунова надати кочівникам гідну відсіч, тому хан не відважився напасти і повернув назад.

Офіційна *коронація* відбулося **1 вересня 1598 р.**, під час якої Годунов заявив патріарху: «Бог свидетель, отче, в моём царстве не будет нищих и бедных». До Петра I цей день був Новим роком, а тому вибраний Борисом не випадково, щоб надати ще більшого значення своєму коронуванню. Після цього розпочалося гучне святкування (протягом 10 днів), в ході якого роздавалися багаточисельні дорогі подарунки боярам, гроші – народу, салюти та обіди. Для народу на площі викотили бочки з медом і пивом, смажились на вертелах баранячі та свинячі туші і т.д.

Перші два роки політика Годунова мала повний успіх, запорукою якого було те, що Борис вважав, що спочатку потрібно сформувати в народі образ доброго царя, а відтак добитися покірності підданих. Для цього він звільнив все селянство від податків на один рік, а також малі народи від платежу ясака. Всім купцям Борис надав право торгувати два роки без сплати мита, військовим видав одразу річну платню, а придворним потрібну. У Новгороді закрили кабаки, демонструючи боротьбу з пияцтвом, була оголошена амністія та п'ятирічний мораторій на смертну кару. Новий цар щедро роздавав чини. Зокрема боярство отримали князі М. Катирев-Ростовський, А. Романов, А. Трубецькой, В. Черкаський, Ф. Ноготков.

Проте тільки духовенство та дворяни, що знаходилися на службі, стали палкими прихильниками царя Бориса. Народ же так і не полюбив Годунова, оскільки, ще за життя Федора у **1597 р.** були видані закони, що закріпачували селянство. Саме ці закони стали джерелом «смут» і анархії. Селяни втікали від поміщиків, останні їх переслідували, наростало незадоволення та інше.

Характерною рисою Б. Годунова була, задовго до Петра I, глибока симпатія до *іноземців* та всього закордонного. Він всіляко заохочував перебування іноземців в Росії, тому сюди вербувалися різноманітні іноземні фахівці: вчені, лікарі, ювеліри, годинникарі та інші. Іноземців, особливо лівонських німців через польсько-шведську війну, побільшало у військах, де формувалися окремі частини. Навіть особиста кремлівська охорона царя складалася з іноземців, що викликало роздратування співвітчизників. Духовенство було незадоволено тим, що цар дозволив побудувати у *Німецькій слободі* (околиця Москви) протестантську церкву, а також запрошував вчених для створення вищого навчального закладу. Брак спеціалістів Годунов намагався подолати, посилаючи молодь на навчання у Австрію, Англію та Німеччину. Однак назад в Росію із 20 чол. повернувся лише один. Звичайно Годунов не був реформатором народної освіти, йому були потрібні всього кілька освічених людей для свого оточення. Доказом цьому служить те, що цар забороняв своїм іноземним лікарям лікувати інших людей.

Для підсилення свого становища у *міжнародних відносинах* та вибудовування цих відносин на принципах мирного співіснування Годунов спробував проводити тонку дипломатичну гру. Щоб не вести кровопролитних та виснажливих воєн, він вирішив підпорядкувати Лівонію через *одруження нащадків*. Для цього Годунов запросив до себе опального шведського принца *Густава*, брата Сигізмунда III, для вінчання із своєю донькою *Ксенією* і стати в перспективі правителем Лівонії. Однак в плани Густава одруження не входило, тому царю довелося відправити планованого зятя на заслання в Углич. Новим нареченим царівни мав стати датський королевич *Йоган*, молодший брат короля. Восени 1602 р. він прибув до Москви і все йшло за задумкою царя, як раптом у жовтні наречений несподівано захворів і помер. Це шокувало всю царську родину, але не російську знать яка зловтішалася цими подіями, бо цар не хотів родичатися з нею. Аналогічні намагання царя знайти наречену на Кавказі

для сина, також не мали успіху. Всі задумки Годунова у цьому напрямку танули на очах, що приводило його у депресивний стан.

Якщо у перші роки правління Борис мав досить міцне здоров'я, то чим далі тим більше його підкошували хвороби. Коли цар хворів його часто замінював син *Федір*, натякуючи таким чином боярам на спадкоємця престолу. За свідченнями сучасників, Федір здобув чудову освіту, орієнтувався у державних справах, а також мав представницьку зовнішність. Такі особисті риси створювали підґрунтя для подальшого правління, проте доля Федора склалася досить трагічно.

Мирна зовнішня політика Годунова, орієнтована на *уникнення воєн і збагачення держави*, давала можливість використовувати кошти для військового та цивільного *будівництва*. З берегів Оки фортифікаційне будівництво змістилося далі на південь і форпостами стали фортеці у *Валуїуках*, *Белгороді* та щойно збудованому Цареві-Борисові. Значні кошти виділялися на нове будівництво у Кремлі, мостобудування у Москві і особливо церковне будівництво. Для увіковічення свого імені Борис наказав добудувати верх дзвіниці «Іван Великий», а під її склепінням золотими буквами написати свій повний царський титул. Більше того, Годунов задумав у Кремлі звести храм «Святая святих» – точної копії ієрусалимського, а для цього почали завозити мармур та відливати золоті скульптури святих. Однак завершити грандіозне будівництво не вдалося і в перспективі матеріал розтягнуть наступники на більш скромні витвори архітектури.

Новизною у політиці Годунова було залучення до *служби військових*, які отримували за це *грошову оплату* (а не помістя), чим започатковувався процес переходу до постійної, напівпрофесійної армії, що завершився при Петрі I. До того ж Борис продовжив масштабну *благодійницьку діяльність*. Величезні внески надавалися царем різним монастирям і особливо *Троїце-Сергієвському*, ніби передчуваючи місце свого майбутнього поховання.

4. Репресії та голод (1600-1603)

Лише протягом двох років 1598-1600 рр. Годунову вдалося проводити заплановану політику. Поки Борису нічого не загрозувало, він видавався людиною щедрою, доброю, поблажливою. Вихований при дворі Грозного, будучи хитрим та підступним, Годунов став підозрілим та недовірливим. Йому здавалося, що знать сплітає навколо обраного царя павутину змови. Тому Годунов запровадив *систему доносів*, за якою майно підозрюваного переходило донощику. Ця система мала згубні наслідки для моральної атмосфери у суспільстві. Навіть батьки з дітьми, жінки з чоловіками у сім'ях боялися відвертих розмов. Доходило до того, що слуги змовлялися між собою і навмисно доносили на хазяїв, щоб заволодіти їх майном. Повсюди ризикали шпигуни, які підслуховували та підглядали за всім що відбувається і доносили у особливий фіскальний приказ, який очолював царський родич С. Годунов.

Щоправда в перші роки царювання Борис не переслідував своїх недругів, яких у нього було чимало. Аж раптом в **кінці 1600 р.** в народі поширилася чутка, що царевич *Дмитрій* не вбитий, а врятований друзями. Ця інформація дійшла до знайомого Бориса француза Маржерета, що служив у війську і той доніс її царю. З того часу *Годунов докорінно змінився на жорстокого і безжалісного диктатора*. У нього була одна мета – закріпити себе і свій рід на престолі. Із чутки про Дмитра, Борис зрозумів, що у нього існують небезпечні вороги, а у них є страшна зброя. Тому він намагався знайти цю зброю, знищити ворогів, бо у противному разі доведеться втратити зроблене. Його стан був таким, що він не міг заявити кого він шукає, тому залишалося хапати всіх кого підозрювали у можливій зраді, для того, щоб випадково потрапити на слід. Першою жертвою став *Б. Бельський*, який родинно знаходився найближче до Дмитра. Він уже одного разу потрапляв в опалу за царя Федора, але Годунов знайшов йому місце – керувати будівництвом Царева-Борисова. Приводом для репресії став

необережний вислів під час бенкету: «Цар Борис у Москві, а я у Цареві-Борисові». За наказом Годунова Бельському видерли гарну густу бороду, якою він хизувався і вислали в Сибір.

Далі були п'ять братів Романових, оскільки цей рід стояв також близько до царської династії (двоюрідні брати Федора). Із літопису дізнаємося, що на Романових донесли, ніби вони хотіли отруїти царя, а для цього їм підкинули мішечок з отруйним корінням. Чотирьох братів розіслали по віддаленим місцям, а Федора Романова (1555-1633), який був найкмітливіший, насильно постригли у монахи під ім'ям *Філарет*. Репресії торкнулися всіх родичів Романових: *Черкаського, Сицького, Репніних, Карпових, Шестунових, Пушкіних* і інших. Помістя і вотчини конфісковували у казну, а донощики отримали винагороди. По всій державі було схоплено і замордовано через доноси тисячі невинних людей, а кого потрібно не знаходили.

Ці події ще більше обурювали вельмож, для яких ставало зрозуміло, що Борис застосовує аналогічну політику Грозного. *І якщо природному царю піддані були вимушені прощати беззаконня, то виборному Борису вони не збиралися цього робити навіть за найменшу провину і почали шукати зручного приводу щоб помститися.*

Нищівного удару в період царювання Годунова завдала *природа*. Три роки підряд (1601-1603 рр.) літо видалося коротким, дощовим і холодним, тому зернові не визрівали. Почався *масовий голод* і народ кинувся їсти все що було можна і не можна, у тому числі будь-яку домашню живність. Непоодинокими були випадки канібалізму. Мандрівнику небезпечно було повертати до постійного двору, бо його могли просто вбити і з'їсти. Ціна хліба підскочила до 5 руб. за чверть. Борис намагався допомогти народу у боротьбі з голодом. У 1601-1602 рр. він відновив дію закону про заборону переходу селян у Юр'їв день (правда лише на рік). Крім цього він наказав відкрити свої комори і продавати зерно за старими цінами, а також роздавав гроші біднякам. До

того ж, цар переслідував перекупників зерна, відправляв своїх чиновників на місця, де вони повинні були викуповувати хліб і роздавати голодуючим і т. д. Проте царські виконавці нагрівали руки на народній біді. Так, милостиня грошима роздавалася переодягненим у лахміття родичам та знайомим чиновництва, що отримувало для таких видатків гроші. Тому Годунов заборонив роздачу, але народ до Москви все прибував і прибував. За далеко неповними даними тільки в Москві у ті *голодні роки загинуло до 127 тис. чол.*

По всій країні ширилося народне незадоволення. Закони 1601-1602 рр. не полегшували положення селянства. Щоб запобігти повстанню, Годунов 16 серпня 1603 р. видав указ за яким холопи ставали вільними, якщо їх поміщики в роки голоду вигнали з господарств, що викликало незадоволення тепер уже у дворян. Підбурювані дворянами селяни збиралися у ватаги і грабували поміщиків та купців. Тому на Сіверський Україні у **1603 р.** спалахнуло повстання під проводом отамана *Хлопка*. Його селянсько-козацькі загони дісталися без особливого опору до самої Москви, але були розбиті у кровопролитній битві, причому у бою загинув російський воєвода І. Ф. Басманов.

Проте Годунов не хотів, щоб інформація про таке жахливе положення потрапила за кордон, і надіявся що все можна приховати. Під загрозою смертної кари були ті, хто насмілиться розповісти про голод іноземцям. Крім того, родина Годунових почала втрачати одного за одним своїх родичів, тому скоро цар залишився без колишньої підтримки і залишився наодинці із своїми ворогами, якими стала вся країна.

Доведені до відчаю репресіями та голодом піддані були готові приписати будь-який злочин царю Борису і звинуватити його у всіх смертних гріхах від вбивства царевича Дмитра до розгулу злочинності, через яку вночі не можна було показуватися на вулицях міст та шляхах. В народі побутувало переконання, що якщо Борис утвердиться на престолі, то це не принесе

Росії щастя. Політична еліта ображалася, на те що на царському престолі знаходився нащадок татарина. Ставало зрозумілим, що відбувався пошук того, хто мав в очах народу більше прав на престол ніж Борис. Такою особою був саме царевич Дмитрій і якщо його не було, то його треба було вигадати.

Тема 2

КРИЗА ДЕРЖАВНОСТІ В РОСІЇ

на початку XVII ст.

---

1. Міжнародні відносини на початку XVII ст.

На початку XVII ст. становище Московської держави на міжнародній арені залишалося *досить складним*. Особливо це стосувалося сусідів Росії – Польщі та Швеції, чиї взаємні територіальні претензії не мали меж. Річ Посполита намагалася проводити експансивну політику поширення католицизму на схід, використовуючи будь-яку можливість для її реалізації. Польсько-литовський уряд як мінімум розраховував повернути відвоєвані Москвою Смоленськ, Чернігів, Новгород-Сіверський, а як максимум – підкорити всю Російську державу.

Ворожими залишалися відносини між Польщею та Швецією через постійну боротьбу за береги Балтійського моря, в басейні якого Швеція одноосібно панувала. Таке положення погіршувала боротьба польського короля Сигізмунда III за шведський престол. Все це сприяло тому, що підштовхувало Швецію шукати союзників у Москві, оскільки в інтереси обох держав не входило посилення позицій Польщі.

В свою чергу Польща прагнула не допустити зближення Швеції та Росії, тому Сигізмунд III намагався встановити з урядом Б. Годунова зовні дружні стосунки. З цією метою у **1600 р.** до Москви відправилося посольство литовського канцлера *Лева Сапєги* з намірами укладення договору і навіть унії з Росією. Цим польсько-литовські дипломати намагалися втягнути Росію у сферу свого впливу проти Швеції і Туреччини та позбавити московський уряд можливості діяти самостійно.

У запропонованому *проекті унії* пропонувалося укласти вічний мир між обома державами, мати одних ворогів та друзів,

не укладати інших союзів та угод на шкоду однієї із держав, захищати один одного у разі нападу третьої сторони, а нові, завойовані землі ділилися між сторонами. Цікавими видавалися пропозиції відносно організації державної влади. Польський король мав обиратися за порадою з московським царем, у разі якщо не залишиться прямих нащадків Польща і Литва мають право обирати на престол государя московського, який мав би жити по черзі два роки у Польщі та Литві і рік у Москві. Якщо російський престол залишиться без спадкоємців, то Сигізмунд стає царем московським. Це був точний розрахунок в умовах хиткого положення уряду Годунова.

Відчуваючи підступність даного проекту, Б. Годунов відхилив його прийняття, тому сторони обмежилися укладенням перемир'я. Проте через три роки у зв'язку з появою самозванця перемир'я було порушено польсько-литовською стороною.

2. Поява Лжедмитрія I та його похід на Москву

В кінці **1603 р.** до царя дійшли чутки, що в Польщі появилася самозванець. На початку 1604 р. був перехоплений лист одного іноземця з Нарви, у якому вказувалося, що Дмитрій знаходиться в козаків і скоро на Московську державу чекають потрясіння. Це ж підтвердили полоненні з-під Саратова. Народ очікував чогось надзвичайного. Давно ходили байки про “видіння та прикмети”. То жажливі бурі виривали з корінням дерева і валили дзвіниці, то там не ловилася риба, тут не видно було птахів. В Москву забігали вовки та лисиці, а на небосхилі дехто бачив по два сонця і три місяці. Нарешті, влітку 1604 р. на небі з'явилася комета і німецький астролог попередив Бориса про загрозові майбутні зміни.

Першою реакцією Бориса на чутки про Дмитрія, була організація міцних прикордонних застав, які нікого не пропускали через кордон, а всередині держави збільшив лави шпигунів, які за найменших розмов проти Бориса кидали людей до тюрем.

Цар перестав виходити до народу і нікого не приймав. І все ж Борис разом з патріархом Іовим *почали думати над проблемою і придумали*, що Дмитрій це Грїшка Отреп'єв.

Григорій Богданович Отреп'єв (1580-1606) був родом з дрібних дворян (м.Галич, що поблизу Ярославля) і служив при дворі Романових. В кінці 1600 р. Б. Годунов репресував Романових, тому Отреп'єв змушений був шукати порятунку в монастирі. Саме в цей час, здібний до навчання Григорій постригся у монахи в кремлівському Чудовому монастирі у Москві і протягом одного року, завдяки своїм здібностям став секретарем у патріарха Іова, де писав літературні твори (канони святим). Ченця Отреп'єва добре знали в Кремлі, куди він з'являвся із патріархом. У 1602 р. в компанії ще двох ченців Варлаама і Місаїла Григорій здійснив паломництво за кордон у Києво-Печерський монастир. За однією із історичних версій (див. Скринніков Р. Г.) саме під час паломництва чернець Варлаам підказав Григорію ідею самозванства. Тому з Києва Отреп'єв не повернув назад до Москви, а втік, спочатку до м. Острога де служив у князя Костянтина Острозького, потім у м. Гощу (тепер Рівненська обл.) до князя Адама Вишневецького у пошуках фінансово-політичної підтримки авантюри. Григорій «відкрився» Вишневецькому, за обставин імітованої важкої хвороби, що він «царевич Дмитрій» (Лжедмитрій I). Проте шляхетний Вишневецький не бажав мати справу з авантюристами, тому передав Григорія, який несподівано одужав, своєму знайомому воєводі м. Самбора (тепер Львівська обл.) *Юрію Мнішеку*.

Для очної ставки у вересні 1604 р. за наказом Годунова послали в Польщу дядька Григорія, Смирного-Отреп'єва, але він не зміг зустрітися із Лжедмитрієм I, який уникав із зрозумілих причин зустрічі. Самого Бориса також почали брати сумніви на рахунок існування Дмитра. Тому він наказав привести матір Дмитра – Марфу Нагих, але та не внесла ясності у питання існування сина. Роздратований Борис розпорядився утримувати Марфу під постійною вартою.

Особа самозванця дотепер викликає суперечки істориків. Свого часу російські історики *Карамзін М. М.* (1766-1826) і *Соловійов С. М.* (1820-1879) притримувалися офіційної версії про збіглого монаха. Академік *Платонов С. Ф.* (1860-1933) вважав, що підготовку самозванця можна приписати тим боярським родам, де служив Отреп'єв. За виразом *Ключевського В. О.*, Лжедмитрій I «был только испечён в польской печке, а заквашен в Москве».

У Самборі Лжедмитрієм I зацікавився сам польський король Сигізмунд III та литовський канцлер Лев Сапега і частина польської-литовської знаті. Було *вирішено скористатись авантюрою Лжедмитрія I*, надати грошову допомогу та дозволити не офіційно набирати військо для походу на Москву. Діяли обережно, оскільки Річ Посполита, підписавши з Росією перемир'я, утримувалася від відкритої інтервенції. Лжедмитрій I обіцяв Сигізмунду III віддати Смоленськ і Сіверщину, укласти союз проти Швеції та послати проти неї свої війська. До того ж обіцялася свобода релігійної пропаганди, чим розраховувала скористатися католицька церква. В зв'язку з цим навколо самозванця, розраховуючи на багату здобич та нові землі, зібралось чимало польської шляхти, серед яких був і Юрій Мнішек. Зблизившись із Лжедмитрієм I, він розраховував поправити свої фінансові справи за рахунок розданих самозванцем обіцянок. За це Юрій навіть дав згоду на шлюб своєї доньки *Марини Мнішек* (1588-1614) із Лжедмитрієм I, якій у свою чергу обіцяв передати у володіння Новгород та Псков, а також діаманти і столове срібло з царської казни та інше.

Лжедмитрій I, очоливши наймане військо, **13 жовтня 1604 р.** перейшов російський кордон в районі *Чернігова* і вступив на Сіверську землю у напрямку на Москву. Його загін складався з польсько-литовської шляхти, реєстрового українського козацтва (разом понад 2 тис.чол.), до яких приєдналися ще 2 тис.донських козаків. Московські воеводи чекали на Лжедмитрія I біля Смоленська, адже тут проходив прямий, значно ближчий шлях

на Москву. Однак Лжедмитрій I обрав південно-західний напрям, оскільки тут нещодавно відбувалося повстання Хлопка та спалахнуло повстання у *Комарицькій волості*, що створювало сприятливі умови для чергового походу і полегшувало справу. Оскільки Сіверщину захлиснули чутки про появу «доброго царя», тому народ очікував на його появу і здавав міста одне за одним. Протягом жовтня були взяті Монастирівський острог, Чернігів, внаслідок народних повстань, що там розпочалися. Всі військові заслуги армії самозванця зводилися до масових грабежів захоплених міст.

Здобувши Чернігів поляки на початку **листопада** підійшли до *Новгород-Сіверського*, однак сюди встигли підійти урядові війська (1,5 тис. чол.) на чолі з боярином *П. Ф. Басмановим* (пом.1606). Гарнізон міста був невеликий, не більше 300 чол., але вміло організована оборона спрацювала. Коли військовий авангард Лжедмитрія I підійшов до міста, Басманов наказав відкрити гарматний вогонь, чим відігнав ворога від стін фортеці. Дізнавшись про невдачу, Мнішек два дні не наважувався рухатись вперед і армія стояла табором в полі. Нарешті Лжедмитрій прийшов до тям і **11 листопада** розпочав *облогу* Новгород-Сіверського.

В цей час у Москві поспіхом зібрали царські війська проти самозванця на чолі із князем *Ф. І. Мстиславським* (пом. 1622), родичем Романових. Однак царські воєводи діяли в'яло і нерішуче, тому коли війська 18 грудня прибули до обложеного Новгород-Сіверська, то простояли три дні у повній бездіяльності. Чисельна перевага була на боці росіян, адже армія Мстиславського нараховувала понад 25 тис. солдат і до 35 тис. ополченців проти значно меншого війська (до 10 тис.) Лжедмитрія. Нарешті **21 грудня** відбулася битва, яка розпочалася з раптової атаки польських гусар на чолі із Домарацьким, які прорвалися до самісінької ставки росіян і важко поранили Мстиславського кількома ударами шаблею. Опинившись у центрі російського війська, більшість гусар практично потрапила в

полон. Проте поранення Мстиславського викликало ще більшу розгубленість воєвод, які поспіхом відступили. Так у першій же битві із самозванцем *величезна армія росіян потерпіла поразку.*

Поразка під Новгород-Сіверськом мала приголомшливі наслідки, оскільки на бік самозванця перейшли міста *Путивль, Рильськ, Севськ, Кроми, Белгород і Царєв-Борисов.* Однак події почали розвиватися не на користь Лжедмитрія І. Оскільки виснажлива облога Новгород-Сіверського тривала, тому наймане військо самозванця почало вимагати платні, якої у Лжедмитрія І не було і **1 січня 1605 р.** у його таборі спалахнув *заколот* в ході якого найманці кинулися грабувати обози. Дарма Лжедмитрій І падав на коліна перед легіонерами і благав не покидати його. Проте більша частина найманого «лицарства» 2 січня все ж покинула табір і повернула назад до кордону, всіляко лаючи самозванця. У той же день Лжедмитрій І спалив табір і відійшов з військом (2 тис. солдат і 4 тис. козаків) до *Путивля.* Сам Мнішек, який напередодні власноруч закликав солдат залишитися на «царській службі» кинув самозванця і 4 січня втік у Польщу. Очевидно, що заколот у польському війську і від'їзд воєводи був прискорений прибуттям в розпорядження Лжедмитрія І запорізьких козаків, тому польським шляхтичам важко було перебувати із таким сусідством в одному таборі.

Таким чином, спочатку підтримавши Лжедмитрія І і розпочавши боротьбу *поляки,* в більшості, пізніше *почали відходити від самозванця,* але в цей час його *підтримало місцеве населення,* роздмухуючи полум'я *громадянської війни.*

Із Путивля самозванець вирушив на *Севськ* – центр Комарицької волості де вибухнуло повстання. Повсталала волость надала війську Лжедмитрія І не тільки теплі помешкання, харчі та фураж, але і військову допомогу (бл. 23 тис. чол.). До складу армії самозванця входили 4 тис. запорожців, кілька сотень донських козаків, польських легіонерів, а решта – погано озброєні селяни та міщани.

Після невдалої битви під Новгород-Сіверським в січні на допомогу пораненому Мстиславському Б. Годунов прислав *В. І. Шуйського* із великим військом та придворним лікарем. Царське об'єднане 28-тисячне військо 20 січня стало табором під *с. Добринічами*, що неподалік від Сєвська.

Повстанці намагалися вести бойові дії партизанськими методами. Місцеві провідники провели стежками загін відчай-дух до табору росіян і спробували його підпалити з усіх боків, щоб посіяти паніку. Однак варта виявила диверсантів і відігнала їх у ліс. Рано вранці **21 січня 1605 р.** відбулася битва під *Добринічами*, в ході якої гетьман Дворецький вирішив в точності повторити маневр, який забезпечив успіх самозванцю під Новгородом-Сіверським. Польські гусари на чолі з Дворецьким та Лжедмитрієм I знову стрімко кинулись атакувати правий фланг Шуйського і почали його тіснити, але тут поляки натрапили на російську оборону де їх зустріли потужним гарматним залпом. Росіяни, переважаючими силами, перейшли у контратаку і тільки неймовірні зусилля козаків завадили повному винищенню війська самозванця, значна частина якого потрапила в полон. Полонених поділили на дві частини, одну із яких складали поляки. Їм подарували життя і відправили до Москви, а всіх інших – повісили серед табору. Загальні втрати складали близько 11,5 тис.чол., більшість з яких були повстанці.

Після битви нечуваний терор розгорнули царські воеводи, придушуючи повстання в Комарицькій волості. Кілька тисяч селян було замордовано разом із своїми сім'ями.

Лжедмитрій I на пораненому коні ледве не потрапив у полон, покинув військо і сховався у *Рильську*. Дізнавшись про втечу самозванця, запорожці кинулися йому навздогін, але під стінами Рильська їх зустріли гарматним вогнем. Деякі російські джерела підтверджують польську версію про те, що запорожці хотіли розправитися з самозванцем за своїх загиблих товаришів. Мстиславський знову припустився *помилки*, бо не переслідував практично беззахисного самозванця і не розвивав успіх. Мстиславський, брати Шуйські легковажно вважали, що із

легіонерами Лжедмитрія вони розправилися і самозванець більше не зможе зібрати нове військо. *Царські воєводи розгромили самозванця у відкритому бою, але здобути фортеці, зайняті повсталими не могли.* Лише на другий день російська армія підійшла до Рильська, але після двотижневої облоги відійшли спочатку до Севська, а потім до м. *Кроми*. До того ж дворянське ополчення не звикло вести війну в зимових умовах, серед засніжених лісів та полів. Після важкої трьохмісячної військової кампанії *дворяни почали покидати війська і без дозволу поверталися додому.* Труднощі поглиблювалися тим, що армії доводилося діяти в місцевості охопленій повстанням, серед вороже налаштованого місцевого населення. Повстанці відбивали обози з продовольством, перешкоджали заготовці провіанту та фуражу. *За таких умов головні воєводи Мстиславський, Шуйський і Голіцин вирішили вивести війська з території, охопленої повстанням і розпустити армію на відпочинок до нової літньої кампанії.*

Такі дії воєвод викликали гнів Б. Годунова, який категорично *заборонив* боярам розпускати армію, що спричинило бродіння в армійських лавах. Не втрачаючи часу, цар направив нового командувача *П. М. Шереметева*, а старому командуванню виніс догану.

Невдача під Добриничами не зупинила Лжедмитрія І, який утік до Путивля, де знайшов широку підтримку повсталого населення Сіверської України. Тим часом урядові війська *взяли в облогу фортецю Кроми*, захоплену донськими козаками на чолі з отаманом *Корелою*. Козаки вдало оборонялися, тому взяти Кроми не вдалося, після чого царське військо в нерішучості зазмерло під стінами міста.

У Москві Годунов був у страшній депресії і продовжував репресивну політику. Навіть близькі люди здавалися йому підозрілими. Він не надіявся перемогти самозванця силою, тому у березні відправив у Путивль монахів. Вони мали таємне завдання отруїти Лжедмитрія І. Однак монахів в дорозі схопили і викрили.

Невідомо чи дійшла звістка про це до царя, бо **13 квітня 1605 р.** *Б. Годунов* раптово помер «від удару». Німецькі лікарі Бориса поширили чутку про самогубство царя через отруєння внаслідок депресії. По заповіту, який озвучив патріарх, на престол вступив його 16-річний син *Федір Борисович Годунов (1589-1605)*, якому присягнула Москва. Разом з Федором управляла його мати *Марія Григорівна* дочка Малюти Скуратова. Таке управління не мало боярської опори, бо практично все колишнє оточення було або репресоване, або відійшло від справ (родина Годунових). Молодий цар послав у армію нового головнокомандувача *Петра Федоровича Басманова*. Однак, прибувши під Кромі **7 травня**, Басманов із князями *Голіциними* та *Салтиковими* *перейшов на бік* Лжедмитрія I. Менша частина військ присягнула самозванцю, а решта розбіглася по домівках. Шлях на Москву був відкритий, а *Рязань та Тула* здалися без бою. У Тулі Лжедмитрій I щедро роздавав боярські титули, чим переманював нерішучих на свою сторону.

У таких умовах становище Федора Борисовича стало безнадійне. Лжедмитрій I безперешкодно наближався до Москви і **1 червня 1605 р.** дворяни *Плещеев* і *Пушкін* привезли грамоту Лжедмитрія I, яку виголосили на переповненій народом Красній площі. У ній йшлося про «врятування Дмитрія», амністію, обіцянки пільг та милостині, прохання прислати до нього посольство для перемовин. Після цього натовп заревів на підтримку Лжедмитрія I із закличками: «Буди здоров цар Дмитрий Иванович!». Почали вимагати пояснень від В. Шуйського, який розслідував обставини вбивства в Угличі. Шуйський виступив і заявив, що Борис послав людей вбити Дмитрія, але царевича спасли, а замість нього поховали попівського сина. Після цього почалося повстання, натовп кинувся до Кремля і змістив Годунових. Федора із матір'ю та сестрою Ксенією арештували і відвезли в колишній будинок Годунових, а пізніше за наказом Голіцина *Михайло Молчанов* та *Шерефедінов* з помічниками стрільцями Федора з матір'ю задушили.

3. Правління Лжедмитрія I та повстання в Москві проти поляків

Після розправи з Годуновими, **20 червня 1605 р.** Лжедмитрій I урочисто в'їхав до Москви в оточенні польської охорони. Розпочалося майже річне царювання самозванця (**20 червня 1605 – 17 травня 1606**). Тоді тисячі москвичів радо зустрічали «царевича Дмитрія», надіючись, що із його воцарінням в державі запанує закон і порядок. В Кремлі Лжедмитрій I молився в Успенському та Архангельському соборах. Монахи помітили, що молодий пан припадав до образів не зовсім так, як це робилося за православним обрядом. До того ж православному люду не подобалося, що до церков заходили слідом за самозванцем іноземці.

Розправившись з Годуновими, *Лжедмитрій I став не потрібний боярству*. Тому В. Шуйський, який прекрасно знав, що істинного Дмитрія давно поховано, цього разу почав говорити правду народу про Григорія Отреп'єва і підбурювати його до повстання. Про це П.Басманов доповів Лжедмитрію I, який передав справу *до суду*. Суд, створений із представників всіх прошарків виніс *смертний вирок В. Шуйському і заслання його родині*. Страта відбувалася 23 червня при натопці народу на Красній площі, але в останній момент була замінена засланням у Вятку. Народ був у захопленні від такої щедрості. Сучасники розповідали, що для посилення свого становища, Лжедмитрій I показував народу у Москві «справжнього» Г. Отреп'єва, чим остаточно всіх заплутав. До того ж самовпевнений самозванець, не переслідував тих, хто висловлював сумнів у його достовірності, тому бояри на певний час притихли.

Щоб остаточно переконати всіх у своїй «оригінальності», Лжедмитрій I вирішив наблизити до себе видуману матір Марфу із родиною Нагих. Під Москвою у *с. Тайнінському 18 липня* відбулася зворушлива зустріч «матері з сином». Маса народу збіглася спостерігати це дійство. Коли карета, де сиділа цариця

зупинилася, царевич швидко зіскочив з коня і кинувся до неї в обійми і кілька хвилин обоє ридали. Цариця визнала Лжедмитрія I за свого сина, бо, як виявилось пізніше, не мала вибору. Ця сцена була заздалегідь підготовленою, тому розігрувалася досить вдало і ніхто уже не сумнівався у тому, що цар «справжній». Марфу перевели на проживання у Кремлівський Вознесенський монастир, куди щоденно навідувався Лжедмитрій I.

Через місяць після свого вступу у Москву 21 липня Лжедмитрій I вінчався на царство і почав титулувати себе «цесарем, імператором і непереможним». За словами князя Катирева-Ростовського, Лжедмитрій I був кмітливим, високо освіченим, добре орієнтувався у політиці. Новий цар розпочав своє правління з повернення із заслання всіх бояр, у тому числі Романових і Шуйських, що було *фатальною помилкою*. Філарет Романов був призначений митрополитом Ростовським. Зобов'язаний полякам своїм престолом, Лжедмитрій I повинен був обслуговувати їх інтереси, тому не міг довго втриматися на російському троні. Самозванець почав повертати борги Юрію та Марині Мнішек, що включали діаманти та величезні кошти (понад 300 тис. руб.). Добру платню із царської казни отримали польські найманці та козаки. Щедро роздавалися гроші та земельні володіння усім російським прибічникам самозванця, які до того ж отримали боярство. Такими діями Лжедмитрій I намагався укріпити своє оточення та здобути підтримку російського дворянства.

Після воцаріння Лжедмитрія I польський король зажадав від нього виконання даних ним зобов'язань і віддати не тільки Смоленськ і Сіверську землю, а ще й Новгород, Псков та інші міста, мотивуючи це тим, що вони колись входили до складу Литви. Сигізмунд III вимагав широкої підтримки у польсько-шведській війні від надання вільного проходу територією Росії, до постачання армії. Однак Лжедмитрій I не міг задовольнити ці вимоги, оскільки боявся втратити престол. До того ж Сигізмунд III образив Лжедмитрія I, бо повадився з ним як з васалом, називав лише князем і відмовився визнати імператором. Не міг

виконати Лжедмитрій I також обіцянок католицькій церкві, що разом позбавляло самозванця підтримки з боку Польщі.

По відношенню до *селян*, Лжедмитрій I дотримувався ще більш консервативного курсу, ніж Годунов. Закон, що вийшов 1 лютого 1606 р. вимагав повернення власникам селян, які утекли від них не в «голодні роки». Поверненню підлягали також селяни, які в «голодні роки» утекли з майном, не від страху голодної смерті. Тих хто утік в «голодні роки» не звільнялися, а закріплювалися за новими власниками. Цей закон сприяв поміщикам півдня, які першими підтримали самозванця.

Для відволікання уваги, Лжедмитрій I почав проголошувати *грандіозні плани* по боротьбі з Кримським ханством та Туреччиною. Для підготовки великого походу на південь в Єлець почали звозити зброю та продовольство. Сам Лжедмитрій I почав проводити військові маневри. Все це вимагало значних витрат. Дипломати та воєначальники критично ставилися до задумів Лжедмитрія I і стверджували, що така *війна безперспективна* і лише спустошить державну казну. Лише менше ніж за півроку новому царю «вдалося» повністю *вихолостити державну казну* (500 тис. руб.). Тому, прагнучи до збільшення державних прибутків, самозванець *обклав* великі монастирі *грошовими поборами* і *відбирав церковні землі*. Духовенство було стривожене чутками про тотальне вилучення в казну церковних земель. Все це створювало незадоволення та напруження.

До того ж стало помітно, що молодий цар поєднував діяльність з веденням веселого життя з гульнею і оргіями. Російські та іноземні джерела вказували, що Лжедмитрій I близько біля себе утримував нещасну *Ксенію Годунову*. Недотримання православного посту, нічні шумні бенкети із близькими друзями та молодими жінками давали підґрунтя для чуток, що царя таємно підмінили в Польщі.

Між тим в Москві *В. Шуйський* готував змову з метою усунути самозванця від влади. В січні 1606 р. йому вдалося підбурити стрільців убити царя. Виконавцем мав бути той самий

Шерефедінов, який разом з Молчановим задушив Годунових. Вночі 8 січня Шерефедінов з кількома стрільцями вільно пройшов крізь стрілецьку варту у палаці самозванця, але в останній момент біля царської спальні зчинився шум, який розбудив Лжедмитрія І. Напівроздягнений цар схопив зброю і в супроводі вірних стрільців Брянцева та Дурова арештував змовників. Після цього самозванець наказав зібрати всіх стрільців і звернувся до них з палкою промовою з ганку свого палацу. На стрільців промова Лжедмитрія І справила глибоке враження і вони з криками накинулися на заколотників на яких вказав Басманов і сімох стрільців стратили на місці. Шерефедінова схопили і відправили на заслання.

Серед обіцянок Лжедмитрія І Сигізмунду III було зобов'язання одружитися з Мариною Мнішек, з якою відбулися *зручини* у листопаді 1605 р., причому *без присутності нареченого*. Його заміняв посланий Лжедмитрієм І дипломат Афанасій Влас'єв. Коли кардинал задав йому запитання, чи не давав цар обіцянок іншій жінці, представник самозванця заявив: «А мне как знать: о том мне ничего не наказано!». Цим було підкреслено негативне ставлення до майбутнього шлюбу всього російського боярства. Донька сандомирського воєводи Юрія Мнішека Марина вагалася і не поспішала до Москви. Лише у квітні 1606 р. вона разом з батьком та супроводом у 2 тис. чол. вирушила в дорогу і 2 травня урочисто в'їхала у Москву. Москвичі за традицією радо зустрічали гостей, але були неприємно здивовані, що наречену супроводжує не весільна процесія, а полк озброєних польських рейтерів. Здавалося, що ворожа кіннота без бою здобуває Кремль. Шляхта, що прибула на весілля, дивилася на Москву, як на завойоване місто.

Пишне *весілля* відбулося **8 травня**, але з порушення православного обряду. До того ж Марину коронували на царство, чого ніколи не було. Все це відбувалося в Успенському соборі, куди не дозволялося заходити іноземцям. Вінчання проходило за за-

чиненими дверима від поляків, які демонстрували неповагу до обрядовості. Після цього за один святковий стіл Лжедмитрій I посадив всіх і московську знать і польських солдатів, що викликало боярський гнів. Весільне святкування супроводжувалося вуличними бійками. Нетверезі найманці вривалися у будинки у пошуках молодих жінок, пускали в хід зброю, якщо зустрічали найменший опір. Безлад зчинений польськими солдатами викликав зливу незадоволення населення столиці. Повстання могло вибухнути в будь-який момент. Починаючи з 12 травня становище в столиці стало критичним. В народі почали відкрито говорити, що цар поганий, нехрещений іноземець і т.д.

На світанку **17 травня 1606 р. в Москві вибухнуло повстання**. Головні заколотники В.Шуйський, Голіцин, Татищев виїхали на Красну площу із закликом до народу, що ніби поляки хочуть убити царя, щоб посадити свою царицю. Народ кинувся громити поляків, а Шуйський із 200 людьми кинувся до Кремля. Охороні Шуйський сказав, що він із супроводом іде до царя, тому стрільці їх пропустили і коли ті опинилися біля начальника охорони П.Басманова, то Татищев його убив. Лжедмитрій I почав втікати, але вистрибнувши з вікна кам'яної палати (близько 9 м.), вивихнув ногу, отримав поранення грудей і втратив свідомість. Бояри схопили самозванця і розправилися з ним, зокрема вистрілив у Лжедмитрія I Григорій Валуєв. Тіло вбитого царя, разом із тілом Басманова кинули на Красній площі. На череву мертвому Лжедмитрію I кинули маску, а в рот встромили дудку. Два дні москвичі глушилися над тілом самозванця, після чого відвезли на кладовище для бідних і закопали. Аж раптом Московію пішла чутка, що мертвий цар ходить. Тоді самозванця знову відкопали, спалили, а попіл зарядили в гармату і вистрілили у напрямку Польщі. Марину Мнішек із родиною арештували і вислали у Ярославль, а пізніше дозволили повернутись у Польщу. Здавалося, що із самозванством покінчено назавжди, але то була ілюзія.

4. Боярський цар В. Шуйський

Коротке правління другого виборного царя – *Василя Івановича Шуйського (19 травня 1606 р. – 17 липня 1610 р.)* принесло чимало біди Росії і закінчилося повним крахом для нього самого. Причиною тому стало поспішне обрання Шуйського на престол, хоча були Романови, Голіцини та інші претенденти. Шуйський став *найнікчемнішим царем за всю російську історію*, не виключаючи Федора, відсталість якого покривав Годунов. Шуйський не належав до царської династії, лише був родиною Олександра Невського.

Обрання В.Шуйського відбувалося *незаконно*, за один день, без участі Земського собору. Бояри **19 травня 1606 р.** вийшли із своїм обранцем на Красну площу і проголосили В.Шуйського царем. Пізніше про це скажуть, що цар був не обраний, а «викрикнутий». Зовнішність нового царя була досить неприваблива: худорлявий, низенький, згорблений дідок, з хворими підсліпуватими очима, з довгим горбатим носом, зморщеним обличчям, рідкою борідкою. Його відкрито називали «блудником і п'яницею», що було недалеко від істини. Б. Годунов вважав його сліпим виконавцем, з нікчемним розумом, тому не боявся його, але, як і Милославському, забороняв одружуватися. За таких якостей та зовнішності Шуйський не зміг викликати у підданих ні любові, ні навіть симпатії. До того ж у нього не було спадкоємців і на час коронації Василь був вдівцем.

Новий цар не мав міцної опори, оскільки не всі бояри його підтримували через династичні мотиви. В зв'язку з цим, Шуйський склав присягу *«Хрестоцілувальний запис»*, у якому обіцяв правити по закону. Ключевський В. вважав цей документ *обмеженням самодержавства на користь бояр*. У міста були розіслані грамоти, що відбивали останні події. Водночас цар у своїх грамотах обвинувачував самозванця у всіх смертних гріхах. Крім того, щоб зміцнити своє становище, Шуйський под-

бав про заміщення патріарха, тому замість Ігнатія, ставленика Лжедмитрія I, було висвячено патріархом казанського митрополита *Гермогена* (1530-1612).

Після розсилки грамот, новий цар потурбувався про царську династію і розпорядився перевезти тіло царевича Дмитрія в Москву. В урочистій обстановці **1 червня 1606 р.** відбулося офіційне *вінчання* на царство Василя Шуйського. 3 червня Дмитрія поховали в Архангельському соборі і проголосили «святим». Самогубці не могли бути «святими», тому *Шуйський активно культивував версію вбивства Дмитрія за наказом Годунова.*

Незаконне обрання Шуйського не обіцяло спокою і уже у неділю **15 червня** відбулися *заворушення* в Москві. Якби Шуйський виявився в цей час серед народу, то на нього чекала б така сама доля як і його попередника. Новий цар підозрював у змові прихильників Лжедмитрія I серед бояр і звернувся до Боярської думи із скаргою, що якщо він їм не підходить, то нехай обирають собі іншого царя. Бояри вийшли на площу і умовили народ розійтися. П'ятьох заколотників схопили, побили батогами і вислали. Однак на цьому заспокоєння не наступило.

Через два місяці, у **серпні** країною прокотилася чутка, що Дмитрій живий і втік до Польщі. Одразу населення міст *Белгорода, Оскола, Єльця, всієї Сіверщини та Поволжя відмовились визнавати владу Шуйського і підтримали нового самозванця.* Причому в Поволжі з'явився “царевич Петруша”, який назвався сином Федора Івановича і Ірини Годунової, викраденого в дитинстві. Цар Василь спробував виправити стан справ і направив в Астрахань Ф. Шереметева з військом, в Кромі – Ю. Трубецького, в Єлець – І. Воротинського. Однак воєводам не вдалося досягти поставленої мети.

Винуватцем нової самозванської інтриги став близький товариш Лжедмитрія I – дворянин *Михайло Молчанов*, який був разом з А. Шерефедіновим організатором вбивства Годунових.

Молчанову вдалося врятуватися після подій 17 травня 1606 р., хоча він отримав покарання – побиття батогами. Після цього Молчанов утік в Польщу до маєтку Мнішеків у м. Самборі. Тим часом Марина Мнішек та її батько знаходилися на засланні у Ярославлі, проте у Самборі залишилася їх родина, яка і поширила чутки про “врятованого” самозванця. Сам Молчанов, з відомих причин, не відважувався привселюдно назватись “царем”, тому подальша боротьба проходила без його безпосередньої участі.

Тема 3

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В РОСІЇ

(1606-1610 рр.)

---

1. Причини та хід повстання під проводом Івана Болотнікова (1606-1607 рр.)

Після воцаріння В. Шуйського в країні розгорілася за оцінками одних істориків (С. М. Соловйов, Р. Г. Скринніков) *громадянська війна*, а інших (І. Смірнов, В. Корецький, А. Зімін) – *перша селянська війна*. Цьому сприяло важке становище селянства, до чого додалося незадоволення боярства та дворянства обранням без участі Земського собору нового царя. Незадоволена боярсько-дворянська еліта здійснювала спроби використати проти Шуйського повстання селян. Приводом до цього стала діяльність М. Молчанова у Самборі, який видавав себе за Лжедмитрія І. Він розсилав по Росії “прелесные письма”, які скріплювалися викраденою державною печаткою із закликом скинути узурпатора В. Шуйського. Довго чекати не довелося і прапор боротьби Лжедмитрія І підняв козачий отаман Іван Болотніков.

Іван Ісайович Болотніков (пом. 1608) в минулому був холопом у князя А. Телятевського, після чого втік до донських козаків. Під час одного із козацьких походів потрапив у полон до татар, які продали його у рабство на галери у Туреччину. Однак після поразки турецького флоту у Середземному морі Болотнікову із козаками вдалося утекти до Венеції. Дізнавшись про Лжедмитрія І, він направився до Росії через Німеччину і Польщу із загоном козаків. Діставшись Самбора, Болотніков щиро вірив у Лжедмитрія І і познайомився із авантюристом Молчановим, який і надихнув Івана Ісайовича на роль народного вождя та направив його до Путивля.

Ще на початку літа 1606 р. на південному заході країни спалахнуло повстання, яке охопило всю *Сіверщину*: міста Путивль, Чернігів, Рильськ, Кроми, Курськ та Комарицьку волость. Тому коли Болотніков прибув у Путивль як емісар Лжедмитрія навколо нього зібралось чимало повстанців. Склад війська був доволі строкатим, куди входили: холопи та селяни, стрільці та козаки, міщани та дворяни і навіть бояри та князі. На боці Болотнікова виступили князі *А. Телятевський, Шаховський, Мосальський*, впливові рязанські дворяни *Прокон і Назар Ляпунови, Г. Сунбулов та І. Пашков*.

У серпні 1606 р. Болотніков спрямував військо повстанців у напрямку Москви. На шляху просування міста здавалися одне за одним, тому серйозного опору не було, лише 23 вересня брат царя *І. Шуйський* невдало спробував зупинити повсталих поблизу впадіння р. Угри в Оку. Також невдалим виявився для царських військ бій 25 жовтня біля с. *Троїцького*. Через три дні 20-тисячне військо Болотнікова підійшло до підмосковного с. *Коломенського* та розпочало п'ятитижневу облогу столиці. Становище боярського царя стало критичним. Він був оточений у Москві серед бунтівної держави, за відсутності надійної армії та зовнішньої допомоги. Проте всередині табору повсталих відбувся розкол, оскільки інтереси дворян та бояр різко розходилися з інтересами селян. Тому уже 15 листопада на бік Шуйського перейшли спочатку рязанці із Ляпуновим, а пізніше, через два тижні, туляки із Пашковим.

За таких обставин війська талановитого полководця, племінника царя *М. В. Скопіна-Шуйського* (1586-1610) 2 грудня 1606 р. дали генеральний бій між с. *Котли* і с. *Коломенським*, під час якого частина повсталих на чолі з Пашковим перейшла на бік царя, тому Болотніков був змушений відійти спочатку до Серпухова, а пізніше до *Калуги*. Тепер уже повсталі опинилися в облозі Калуги. Стіни фортеці були дерев'яними, тому царські воеводи вирішили їх підпалити. Для цього за їх наказом заготу-

вали гору дров, але повстанці здійснили вдалу вилазку і висадили їх у повітря. Облога Калуги тривала всю зиму.

Навесні 1607 р. на допомогу повсталим з Дону вирушило козацьке військо на чолі з “царевичем” Петром (черговий самозванець Ілля Горчаков із Мурома) і зайняло Тулу. До них приєдналися запорожці. Спроби царських військ перешкодити об’єднанню повсталих із козаками не мали успіху і **1 травня 1607 р.** війська Болотнікова під команду Телятевського розбили царських воєвод на *р. Пчельні* під Калугою. Після цього Болотніков підійшов до Тули і об’єднався із козацьким військом “царевича”.

З метою поглибити розкол у таборі повсталих ще **7-9 березня 1607 р.** був виданий закон за яким заборонялося переводити вільних холопів у кабальні, що було поступкою селянству. Одночасно продовжувався розшук селян-втікачів з 5 до 15 років, що стало поступкою дворянству. До того ж існувало розпорядження за яким відпускали без покарання селян, що переходили на бік царя.

А тим часом Шуйський розпочав підготовку до походу на Тулу і для цього йому вдалося зібрати з монастирів гроші на спорядження майже 100-тисячного війська. 21 травня ця армія, на чолі якої став сам цар, вирушила із Москви. Але уже **5 червня** на *р.Восмі* поблизу Кашири царські війська були зупинені 40-тисячною армією Болотнікова, який вийшов їм назустріч з Тули. Відбулася *битва* в ході якої на бік царя перейшли ще кілька тисяч повстанців на чолі з тульським воєводою Телятиним. В зв’язку з цим, *повстали потерпіли поразку*, а царське військо **30 червня** дісталоя *Тули*. На той час Тулу уже оточив своїм передовим полком Скопін-Шуйський. Проте місто відчайдушно оборонялося і майже чотири місяці 20-тисячний гарнізон витримував натиск облоги Тули. Болотніков і “царевич”, а також Телятевський, Шаховський, Мосальський розраховували на допомогу із Стародуба, де появилася черговий самозванець.

Обороні також сприяли потужні кам'яні фортечні мури, однак слабким місцем була низина р.Упи, яка перетинала Тулу. Царські воеводи вирішили використати цю обставину і затопити місто, щоб уникнути великих втрат під час штурму.

Автором проекту затоплення Тули був муромський поміщик Іван Кравков. Для свого часу це було величезне будівництво, адже потрібно було побудувати дамбу близько кілометра. Восени почалася повінь на р.Упі і у місті почався потоп. Шуйський пообіцяв повсталим амністію і **10 жовтня 1607 р.** Тула здалася. Цар свого слова не дотримав і “царевич” Петруша був одразу страчений, а Болотнікова спочатку відправили у тюрму в Каргополь, а пізніше викололи очі і втопили.

Переможцем повертався цар Василь до Москви. На радісах Шуйський вирішив одружитися з молодою дівчиною *Марією Буйносовою-Ростовською*. Воеводи отримали нагороди, а військо розпустили по домівках і, як виявилось, передчасно. З поразкою повстання під проводом І.Болотнікова, яке виявилось стихійним та локальним, громадянська війна в країні не припинилася, а перейшла в іншу фазу – боротьби за національну незалежність росіян проти польських та шведських загарбників.

2. Поява Лжедмитрія I та Тушинський табір

Одружившись, цар Василь розраховував спокійно пожити, проте замість страченого Петруши, як гриби після дощу почали появлятися *нові самозванці*. В Астрахані явився царевич *Август*, що назвався сином Івана Грозного та Анни Котловської, потім царевич *Лаврентій*. Далі в українських містах появилися одразу *вісім царевичів*, що називали себе синами царя Федора (Федір, Єрофій, Климентій, Савелій, Семен, Василь, Гаврило, Мартин). Всі вони зникли так само швидко, як і з'явилися, оскільки не мали відповідної підтримки.

Однак ще **10 липня 1607 р.**, в розпал боротьби з І. Болотніковим, в м. Стародубі (Сіверщина) у супроводі польського

конвою з'явився *Лжедмитрій II* (пом. 1610). Про нього існує ще менше інформації ніж про Лжедмитрія I. Одні вважали його попівським сином, інші шкільним учителем із м. *Шклов* (Білорусія). Подібно до свого попередника, Лжедмитрій II користувався підтримкою польського короля, тому польсько-литовські війська утворили ядро армії другого самозванця. У Стародубі на Лжедмитрія II очікував посланець Болотнікова, один із помітних постатей “смути”, козацький отаман *Іван Мартинович Заруцький* (пом.1614). Заруцький був сином Тернопільського міщанина і мав багато спільного із життєвим шляхом I. Болотнікова. В юності він також потрапив у полон до татар, утік з неволі і став козацьким отаманом. Заруцького послав Болотніков із Тули, щоб розвідати про государя, якому присягав у Польщі. Енергійний отаман доклав чимало зусиль, щоб переконати народ в “істинності” самозванця. У свою чергу Лжедмитрію II, пересічній особистості, яка не виділялася особливими якостями, важко було грати роль великого государя і вождя повстання, що *явно було йому не під силу*.

І все таки до самозванця приєднався литовський канцлер *Ян Сапега* із загоном у 7,5 тис. чол., а також польський князь *Роман Ружинський* із загоном у 4 тис. чол., який незабаром став на чолі всього війська. Серед польських авантюристів особливо виділявся жорстокістю гетьман *Лісовський*. Загалом **весною 1608 р.** під прапори Лжедмитрія II зібралося близько 30 тис. чол. різношерстого війська, яке вирушило походом на Москву. На шляху просування легіонерів, міста одразу переходили на бік самозванця і лише одного разу **30 квітня 1608 р.** під *Болховом* царські війська під командуванням брата царя *Дмитра Шуйського* спробували перешкодити просуванню самозванця на Москву. Однак дводенна *битва завершилася поразкою урядових військ* через бездарне командування Шуйського. Тому уже **1 червня** Лжедмитрій II був під Москвою (за 12 верст) і став табором у с. *Тушино*.

Тушинський табір розташовувався на пагорбі, верхівку якого займали намети польських гусар, серед яких збудували зруб де мешкав самозванець. На пагорбі також селилися російські вельможі. Навколо підніжжя пагорба знаходилися тісні помешкання простого люду, з якого формувалося військо Лжедмитрія II. В сезон дощів “столиця” самозванця потопала у багнюці, а за відсутності водогону та очисних споруд у таборі стояв нестерпний сморід. Сучасники Лжедмитрія II почали називати його “Тушинським вором” або “цариком”. Так у країні на півтора роки утворилося двовладдя. У Москві правив Василь Шуйський, а в Тушині – Лжедмитрій II. Ні один із них не мав сил для перемоги. Однак *положення Шуйського погіршувалося, оскільки він знаходився в оточенні і втрачав контроль над державою.*

До самозванця у Тушино почали переходити російські бояри і дворяни – противники Шуйського князі *Д. Трубецькой, П. Шаховський, Д. Черкаський, А. Сіцький, І. Годунов* та інші. При самозванці утворили “воровскую” думу яку очолив *М. Салтиков*. Патріархом Лжедмитрій II призначив *Філарета* (1555-1633). До цього часу батько майбутнього царя Філарет (Федір Микитович Романов), знаходився за Годунова на засланні і, звільнений Лжедмитрієм I, отримав сан ростовського митрополита. Філарет розумів, що має справу з авантюристом, але вирішив використати його для боротьби за трон. Проте в дійсності вся влада була сконцентрована в руках польської шляхти на чолі з Ружинським, яка грала з самозванцем як з дитиною.

Для подальшої своєї підтримки Лжедмитрій II почав щедро роздавати титули, землі, а селянам свободу. Так титул боярина отримав козацький отаман Іван Заруцький, що було нечувано (із козака у бояри). У свою чергу аналогічну політику проводив В.Шуйський, тому склалася картина, коли народ, від бояр до селян, по черзі перескакував від одного царя до іншого, іноді по кілька разів (“перельоти”). До Тушино постійно прибували купці з різним крамом та харчами, чого не було у оточеній Москві.

Самозванська інтрига почала обростати новими деталями і отримала продовження історія зав'язана ще Лжедмитрієм I. Отож ще з **січня 1608 р.** Лжедмитрій II налагодив відносини з *Юрієм Мнішеком*, якого разом із донькою *Мариною* звільнили влітку 1607 р. із Ярославля, відповідно до договору Шуйського із Польщею про перемир'я. У серпні 1608 р. самозванець виявив бажання якомога швидше зустрітись у Тушино із “своєю дружиною” Мариною Мнішек, а за це Лжедмитрій II обіцяв велику винагороду. На початку **вересня 1608 р.** “цариця” прибула до тушинського табору, хоча її попереджали про майбутню аферу. Самозванця бентежила зустріч із “дружиною” тому він видавав себе хворим і відмовився одразу зустрітись з відомих міркувань. Тут втрутився Ружинський, майстер інтриг, і відвіз Марину з батьком для перемовин визнання нового самозванця. Три дні торгувалися непоступливі сторони і нарешті домовилися, що Юрію Мнішеку буде надано мільйон золотих і 14 сіверських міст після завоювання Росії. Не пройшло і тижня, як Марина урочисто в'їхала у Тушино і блискуче зіграла роль коханої жінки, що розшукала дивом врятованого чоловіка. та одразу оселилася в помешканні самозванця.

Щоб прискорити взяття Москви, **восени 1608 р.** загарбники вирішили перекрити шляхи на північ від столиці і утворити щільне кільце. Вони захопили *Ростов*, *Суздаль*, *Владимир*, *Ярославль*, *Вологду* та інші міста, щоправда не без допомоги місцевого населення, яке піднімалося на боротьбу проти Шуйського. Тому у **вересні** коли тушинці підійшли до *Пскова* у місті спалахнуло повстання і міська біднота відчинила їм ворота. З міської тюрми випустили 400 чоловік, а воєводу Шереметева самого ув'язнили. До повсталих приєдналися навколишні селяни і повстання набрало затяжного характеру. Проте визнання Псковом “тушинського царика” аж ніяк не означало, що псковичі прагнули відокремитися від Московської держави. Псков вважав Лжедмитрія II справжнім царем і корився його

прибічникам доти, доки для нього не стало очевидним самозванство. Пізніше у Пскові з'явиться свій самозванець Сидорка. Одночасно надходили відомості про повстання із інших міст. Поруч з цим *Казань, Великий Новгород, Смоленськ, Нижній-Новгород, Переяслав-Рязанський, Коломна* і сибірські міста визнали владу Шуйського.

Увагу польських інтервентів привертав своїми багатствами *Троїце-Сергієвський монастир* (під Москвою). У **вересні** Сапега і Лісовський на чолі 15-тисячного війська оточили його. Монастир стійко витримував облогу протягом 16 місяців (до 12 січня 1610 р.). Певний час народ повірив новому самозванцю і визнавав його за царя. Проте тушинське польське військо почало хазайнувати, грабуючи та мордуючи місцеве населення. Такі дії досить скоро показали народу істинне обличчя Лжедмитрія II і тих хто стояв за ним. Отож успіхи нового самозванця виявилися тимчасовими і Тушино недовго суперничало з Москвою.

3. Боротьба проти тушинців у 1608-1610 рр.

Грабежі і побори тушинців розорили населення країни. Прибічники Лжедмитрія II одержували землі у вотчину і поводити себе як завойовники. Розорення міст і сіл зухвалими інтервентами викликало повстання селян і міщан. З **кінця 1608 р.** повсюди населення встановлювало зв'язки між містами і почало боротися проти інтервентів та загонів “воровських” козаків. Центром руху став *Галич*, звідки повстання поширилося на *Кострому*. Об'єднані сили рушили до Ярославля, куди прибули також загони з Вологди. Однак цей рух закінчився невдачею, бо Сапега і Лісовський, підтягнувши польські війська, розбили загони повсталих. Після цього центром протидії самозванцю став *Нижній-Новгород*.

Цар Шуйський, ізольований у Москві, не зміг використати хвилю народного гніву. Пасивна і бездіяльна влада Шуйського не викликала у підданих ні поваги, ні страху. Тому **25 люто-**

го **1609 р.** противники Шуйського спробували вчинити *державний переворот*. Змову очолили московські дворяни князі Роман Гагарін і Тимофій Грязнов, рязанець Григорій Сабулов, Михайло Молчанов та інші. Однак змовникам не вдалося спровокувати повстання в Москві. Врятував тоді Шуйського патріарх *Гермоген*, який умовив народ заспокоїтися. До того ж поки заколотники шуміли на площі, цар встиг підтягнути віддані йому війська із табору на Ходинці. Змовники поспіхом покинули Москву.

Не довіряючи власному народу і втративши опору у найближчого оточення, цар Василь все більше розраховував на підтримку іноземних військ. Тому Шуйський направив у Новгород свого племінника *М. В. Скопіна-Шуйського* (1586-1610) з метою підписання союзного договору зі Швецією. Переговори проходили зимою 1608-1609 рр. і **28 лютого 1609 р.** був підписаний *Виборгський договір*. За цим договором шведи давали урядові Шуйського 10-тисячний військовий корпус, а за це цар Василь повинен був відмовитися від усяких домагань на Лівонію, віддати фортецю Корелу з повітами і укласти вічний мир із Швецією.

Навесні 1609 р. тушинці взяли в облогу *Коломну*, що дозволило їм повністю блокувати Москву. У місті почався голод і народ неодноразово збирався під вікнами царського палацу і вимагав від Шуйського пояснення. Тушинці спробували використати кризу для проведення нової *змови* проти Шуйського. Змовники задумали вбити царя у квітні на Пасху під час урочистої ходи, проте один із учасників заколоту – В. Бутурлін – видав Шуйському їх задуми. Царя більше всього вразила участь у змові його давнього товариша І. Ф. Крюка-Количева. Ще за Б. Годунова він поплатився засланням за дружбу з Шуйським. Крюк мав багато однодумців у Боярській думі, але цар Василь віддав наказ стратити лише його одного. Налякані кривавою розправою противники царя у думі на певний час замовкли.

Тим часом Скопін-Шуйський **10 травня 1609 р.** вирушив з Новгороду повільно, але впевнено у напрямку заблокованої Москви. Під його командуванням знаходилися 3 тис. росіян і 5 тис. найманців, яких очолював шведський полк *Делагарді*. Проте не шведська допомога, а народне ополчення привело до успішного наступу талановитого воєводи Скопіна-Шуйського. Загони народного ополчення вливалися зі всіх сторін у головне військо, яке загалом склало 15 тис. чол. **Влітку** росіянам вдалося взяти Торжок, Тверь і вийти у Ярославль. Сапега спробував зупинити воєводу в районі *Калязіна*, проте в ході дводенної **битви 18-19 серпня 1609 р.** потерпів поразку.

Одночасно Ф. Шереметєв підкорив Поволжя, а також відбив Владимир, Муром і Суздаль. П.Ляпунов взяв під контроль Зарайськ, Пронськ і Михайлов. Райони на північ і схід від Москви були звільнені від тушинців. Навіть спадкоємець кримського хана Джанібек, на прохання Шуйського, взявся в липні допомагати царю Василю і вдарив по тушинцям у південних містах Орел, Оскол і Лівни. Проте така допомога повернулася суцільним розоренням, бо татари після себе залишали спалені міста і села. Від Калязіна військо Скопіна-Шуйського підійшло до Александровської слободи і **12 січня 1610 р.** звільнило від облоги *Троїцько-Сергієвський монастир*.

В Тушинському таборі зі страхом очікували на військо Скопіна-Шуйського. Польські союзники вступили у переговори з королем Польщі і мали намір видати йому Лжедмитрія II. Дізнавшись про зраду, самозванець таємно був вивезений в *Калугу*.

На початку весни 1610 р. М. В. Скопін-Шуйський підійшов до Москви і звільнив від облоги. Його військові подвиги були відомі повсюди. Прокопій Ляпунов навіть закликав племінника царя на царство. Все це стало відомо в столиці, тому цар разом з боярами ненавиділи молодого полководця. Переможцем Скопін-Шуйський разом з Делагарді урочисто

в'їхав **12 березня** до Москви. Для вигляду цар щедро нагородив племінника та його помічників. Боярська Москва намагалася щедро почастивати героя “смути” і кожного дня його запрошували на новий бенкет. Скопін нікому не відмовляв і це обернулося для нього великою бідою. Переможець самозванця Скопін-Шуйський **23 квітня** під час балу у князя Воротинського раптом захворів і через два тижні помер у 24-річному віці. В місті поширилися чутки про те, що його *отруїли*, причому у злочині відкрито обвинувачували Катерину, дружину брата царя, заздрісного і бездарного Дмитра Івановича Шуйського, який тепер став на чолі російсько-шведського війська.

Боротьба повсталих міст проти “тушинського царика” дещо покращила становище Московської держави. До того ж зусиллями Скопіна-Шуйського була знята облога Москви, але смерть популярного полководця підривала і без того низьку репутацію центральної влади, слабкістю якої скористалися інтервенти.

Тема 4

ВІДКРИТА ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ІНТЕРВЕНЦІЯ

---

1. Виступ Польщі і облога Смоленська

Восени 1609 р. Російська держава опинилася в досить скрутному становищі. Польський гетьман *Ружинський* укріпився в Тушині і загрожував Москві із заходу, а литовський полковник *Ян Сапега* утримував позиції на півночі під *Троїце-Сергієвським* монастирем. Кримські татари підбиралися до Москви з півдня. За таких обставин польський король *Сигізмунд III* і його оточення вирішили *розпочати відкриту польсько-литовську інтервенцію* проти Росії. Приводом для початку інтервенції став російсько-шведський (Виборгський) договір підписаний 28 лютого 1609 р., оскільки польський король претендував на шведський престол і вважав шведського короля Карла IX за узурпатора, що ніби незаконно утримував владу. Виступ Сигізмунда затримався через брак коштів, і тільки коли польські єпископи внесли в казну “добровільний дар”, розпочалася війна.

9 вересня 1609 р. 12-тисячне польське військо перейшло кордон і підступило до *Смоленська* із населенням близько 20 тис.чол. Смоленськ, що увійшов до складу Росії на початку XIV ст., виявився добре укріпленою фортецею, тому розпочалася 20-місячна виснажлива облога, що тривала аж до **червня 1611 р.** Місто служило ключовим пунктом всієї російської оборони на заході держави. Ще за правління Б. Годунова у місті збудували потужні захисні стіни за участі відомого архітектора *Федора Коня*. Оборону міста організував воевода *Михайло Борисович Шеїн* (пом. 1634 р.) в розпорядженні якого було не менше 1500 стрільців, 1200 військових дворян, 1800 ополчен-

ців та інших захисників, загалом близько 5,5 тис. чол. Міська фортеця мала кам'яні стіни 13-19 м висоти, 5-6 м товщини і 4 м глибини, тому стала просто неприступною, для польського війська, більшість якого складала кавалерія. Польський король намагався щедрими обіцянками схилити смолян до зради, але ця спроба не мала успіху. Поляки 12 жовтня кинулися на відчайдушний штурм міста з двох сторін і їм навіть вдалося зруйнувати головні Аврааміївські ворота, проте прорватися у місто їм не вдалося. З обложеного міста часто здійснювалися вилазки його захисників, що не давало спокою полякам і, навіть одного разу, невеликий загін сміливців несподівано, білим днем, переправилися через Дніпро та, захопивши ворожий прапор, успішно повернувся назад. Облога Смоленська виявила, що поляки не були готові до виснажливої війни, а розраховували на швидку перемогу за умов відсутності російського війська, що знаходилося у північному регіоні держави.

2. Розпад Тушина

У зв'язку з цим, для підсилення війська польський король послав своїх емісарів у *Тушинський табір*. Сигізмунду більше не потрібний був Лжедмитрій II, який до цього використовувався як прикриття військової польської авантюри. Емісари навіть не зустрілися з “цариком” і передали наказ короля про перехід війська під Смоленськ. Однак тушинські ротмістри і шляхта справедливо стверджували, що, будучи на службі у Лжедмитрія II, вони служили польському королю, тому вимагали заборгованої платні від 4 до 7 млн. руб. Переговори зайшли в глухий кут. Якщо щось і врятувало на певний час “царика”, то це були лише борги. В цей час в різношерстому таборі відбувся розкол і частина польського війська все ж перейшла на бік короля та направилася під Смоленськ. Козаки залишалися під командою гетьмана Ружинського, який усім заправляв у Тушині. *Це при-скорило розпад Тушинського табору.*

Дізнавшись про зраду, Лжедмитрій II то з Меховецьким, то з Вишневецьким марно шукав зближення та підтримки. Ружинський поводився з “цариком” як з непотрібним мотлохом і заборонив видавати коней для прогулянок самозванця. Передчуваючи наближення краху, Лжедмитрій II щоденно топив свій страх у пияцтві і врешті решт вирішив вдатися до втечі. Місцеве населення підмосков’я продовжувало вірити у “Дмитрія” і підтримувало самозванця. За їх допомогою Лжедмитрію II однієї грудневої ночі вдалося втекти з табору і таємно виїхати на дні підводи завантаженої хмизом. Посилена варта Тушинського табору, нічого не запідозривши, пропустила вантаж у напрямку Калуги. Так в грудні 1609 р Лжедмитрій II опинився у Калюзі. За ним незабаром прибула і Марина Мнішек, яка перед тим, за відсутності чоловіка, використовувала свої жіночі чари для перешкоджання розпуску вояків із Тушинського табору.

Після зникнення Лжедмитрія II і його дружини у Тушинському таборі почалася відкрита конфронтація між донськими козаками і польським військом. Даремно козацький отаман *І. Заруцький* намагався утримати козаків і навіть силою привернути їх на службу до польського короля. Сутички відбулися не на користь Заруцького. Більше 2 тис. донських козаків вирішили служити Лжедмитрію II і відправилися до нього у Калугу. Однак Заруцький із кіннотою Ружинського підступно напав на піших козаків по дорозі у Калугу. Це стало сигналом для повстання в Серпухові та інших містах проти інтервентів. *Тушинський табір* розвалювався на очах і в **березні 1610 р. перестав існувати**. Його спалив гетьман Ружинський, після чого із військом відійшов до Волоколамська. Розпад Тушинського табору наближав перемогу над самозванцем.

3. Договори з поляками 1610 р. та кінець правління царя Василя Шуйського

Тим часом польським емісарам вдалося переконати російських тушинців “патріарха” Філарета та бояр у тому, що польський король прийшов у Росію з метою захистити народ від самозванців. В зв’язку з цим Філарет і бояри виявили готовність передати російський трон полякам в особі сина польського короля *Владіслава*. Було вирішено направити під Смоленськ російське посольство на чолі з *Салтиковим і Молчановим* для переговорів.

Два тижні велися переговори і **14 лютого 1609 р.** було підписано *перший (Смоленський) договір* з поляками. За цим договором Владислав повинен був вінчатися на царство у Москві від рук патріарха і перейти у православ’я. Державне управління мало здійснюватися Владиславом разом із Боярською думою та Земським собором. Іноземцям заборонялося займати високі державні посади, за боярами та дворянами зберігалися їх землі, а також заборонялися переходи селянам до інших поміщиків. Дозволялися також поїздки за кордон для науки. У той же час у договорі були поступки полякам, бо узакнював перебування польських військ у захоплених прикордонних районах. До того ж католицтву дозволялося збудувати в Москві костюл та вільно торгувати польському купецтву. Цей договір був відвертою зрадою у час коли Смоленськ відчайдушно відбивав жорстокі штурми польсько-литовських військ. Бояри прагнули перехитрити поляків і, прикриваючись Владиславом, правити самим. *Проте практичного значення цей договір не мав і реалізований не був.*

На заваді реалізації цього договору стояв існуючий цар *В. І. Шуйський*. З самого початку його правління (19.05.1606) ставлення до “викрикнутого” царя було неоднороззначним. Загальна ненависть до царя посилилася після смерті

Скопіна-Шуйського (23.04.1610), у якій звинувачували родину Шуйських. Особливу злість на царя мав рязанський воєвода *Проконій Лянунов* (пом. 1611), котрий писав листи московським боярам про необхідність скинути “шубніка” (Шуйського) з престолу.

Використовуючи фактор непопулярності та слабкості царської влади, на початку літа 1610 р. полякам і литовцям на чолі з гетьманом *Жолкевським* вдалося проникнути далі на схід і захопити Чернігів та Новгород-Сіверський. Проти 10-тис. війська інтервентів цар виставив свого брата *Дмитра Шуйського* та шведського полководця *Якова Делагарді* на чолі російсько-шведського 24-тисячного війська, що складалося переважно з найманців (більше 10 національностей). Напередодні битви 21 червня на вимогу найманців було роздано платню, але тільки у російському війську. Шуйський і Делагарді ж вирішили заощадити кошти і роздати гроші шведському війську лише після битви, що стало причиною катастрофи. Російсько-шведське військо 23 червня, вийшовши із Можайська, підійшло до *с. Клушино* і стало двома окремими таборами на ночівлю.

Шуйський і Делагарді проявили недопустиму безпечність (всю ніч банкетували), не потурбувавшись не тільки про елементарні захисні укріплення, але й про розвідку та варту. Цим скористалися поляки і рано-вранці **24 червня 1610** р. відбулася *битва під Клушино*. Польська кіннота несподівано вдарила по роз'єднаному війську і увірвалася у табір шведів. Росіяни не могли відкрити вогонь, бо боялися поцілити у союзників. У самий розпал бою 3 тис. французьких та німецьких найманців перейшли на бік поляків. Делагарді кинувся роздавати гроші військам, але ця роздача перейшла в грабіж найманцями обозів. Побачивши розгром шведів, російські воєводи із Шуйським сховалися в найближчому лісі. Поляки на очах росіян почали грабувати покинені російські обози. Битва завершилася цілко-

витим розгромом російсько-шведського війська, через бездарне його командування. Делгарді із залишками шведського війська спішно відійшов у напрямку Новгороду і пізніше захопив його (липень 1611 р.).

Після розгрому Дмитро Шуйський один без армії явився в Москву. Поляки зайняли *Можайськ*. В цей час Лжедмитрій II також проявив активність. Після тушинського табору до нього примкнули донські козаки, селяни та литовське військо на чолі з Яном Сапегою. Війська Лжедмитрія II і Сапєги вийшли з Калуги і підступили до *с. Коломенського*. Знову Москві загрозувало оточення за умов відсутності армії.

За таких обставин **17 липня 1610 р.** група дворян на чолі з *Ляпуновим* і князями *Засєкіними* вчинили *державний переворот* проти В.Шуйського. Вони відкрито заявили царю, що більше не хочуть терпіти його правління. Шуйський добровільно не хотів подати у відставку, тому його виволокли на площу і під вартою відправили на старий боярський двір, а через місяць разом з молодію дружиною постригли в Чудовому монастирі Кремля у монахи. Проте на цьому біди колишнього царя не закінчилися. На вимогу поляків Василя разом з братами Дмитром та Іваном Шуйськими відправили під Смоленськ (разом із посольством). Там їх примусили вклонитися польському королю і визнати свою поразку. Після цього вислали у Польщу і утримували в Гостинському замку, що неподалік Варшави. Після смерті Василя Шуйського (12 вересня 1612 р.) його рештки за умовами Полянського мирного договору перевезли у 1634 р. у Москву і перезахоронили в Архангенському соборі.

Після скинення Шуйського зібрали Земський собор і обрали тимчасовий боярський уряд, який від кількості основних фігурантів дістав назву "*Семибоярщина*". Сюди входили *Федір Мстиславський (голова), Іван Воротинський, Василь Голіцин, Іван Романов, Федір Шереметєв, Андрій Трубецькой і Борис*

Ликов. Народ присягнув новому уряду, з боку якого було обіцяно захищати інтереси Московської держави і підготувати вибори нового царя.

На початку серпня 1610 р. Москва опинилася знову у блокаді: У Коломенському стояв Лжедмитрій II, а в Можайську – гетьман Жолкевський. Щоб Москва не дісталася Лжедмитрію II боярин *Ф. Мстиславський* вирішив віддати столицю полякам. Переговори з Жолкевським розпочалися за участі “Семибоярщини” і завершилися підписанням *другого (Московського) договору 17 серпня 1610 р.*, за яким бояри визнавали *Владислава російським царем*. За присутності 10-тис. натовпу на Новодівичому полі у Москві, російські бояри і польські полковниками з Жолкевським затвердити договір підписами і скріпили печатками. Одразу бояри і московські чини в Успенському соборі склали присягу. Новий договір став черговою поступкою полякам і базувався на попередньому, тільки з нього вилучалися положення на користь Росії про поїздки за кордон, “підвищення” за заслуги та інші. Договір залишав не вирішеними питання про прийняття Владиславом православ’я, про одруження його з особою православної віри, про припинення облоги Смоленська. Відчувалося, що польський король не бажав врегульовувати ці питання. Щоправда визначалося, що поляки виставлять військо проти Лжедмитрія II. Польським військам дозволялося відвідувати столицю групами не більше 20 чол.

Цей договір був результатом компромісу, але не задовольняв жодну з сторін. Бояри і патріарх навіть не припускали, що на православному царюванні може бути католицький правитель. З свого боку поляки вважали абсурдною перспективу зміни віри королевича, його хрещення, але погодилися на коронацію Владислава за православним обрядом.

В гарячці перемовин російські бояри втратили не тільки обережність, але й здоровий глузд. Вони не врахували того, що іноземний кандидат не тільки не користувався популярністю в народі, але й був нікому невідомий. Московський договір поста-

вив російський народ перед важким вибором: підкоритися боярам із іноземним принцом, чи віддати перевагу православному Лжедмитрію II. *Проголосивши Владислава царем, верхи остаточно відштовхнули від себе народ.*

4. Уряд Владислава та його політика

Роль уряду Владислава виконувала “Семибоярщина”. Самого Владислава Сигізмунд III не поспішав відпускати з Варшави до Москви. А тим часом, виконуючи умови Московського договору, Жолкевський із Мстиславським виступили проти Лжедмитрія II, який разом з Яном Сапегою та російсько-литовським військом знаходилися в Коломенському. Проте замість битви Жолкевський вступив у переговори з Сапегою, бо не бажав проливати кров вчорашніх союзників. Відданість литовців самозванцю зупинилася на 3 тис. руб. За ці кошти, які виділили російські бояри, Сапега з своїм військом покинули самозванця і направилися на Сіверщину, поближче до кордону. Лжедмитрій II змушений був відступити назад у Калугу.

На початку вересня 1610 р. для подальших перемовин про реалізацію положень Московського договору до польського короля під Смоленськ було відправлене *велике російське посольство* із 1200 чол., яке очолили князь *В. Голіцин* і митрополит *Філарет (Романов)*. Жолкевський навмисно включив у склад посольства представників родів найбільш небезпечних для польського панування у тому числі і Шуйських. Переговори під Смоленськом показали, що *Сигізмунд III мав намір сісти на російський престол власноруч*, посилаючись на молодість сина Владислава. Більше того поляки вимагали від росіян здачі Смоленська, від чого російські послі рішуче відмовилися. Тривалі перемовини зайшли в глухий кут. Тоді частину послів, з грубим порушенням дипломатичної недоторканності відправили у Польщу і ув’язнили у Марієнбургській фортеці, де протримали до 1619 р.

Більш поступливих учасників посольства підкупом поляки схилили до присяги польському королю і повернули у Москву. Серед них особливою зухвалістю і цинізмом відзначалися боярин *М. Салтиков* і купець *Ф. Андронов*, який дістав від короля чин думного дворянина і скарбника. За Василя Шуйського цей купець привласнив партію товару з державної скарбниці і втік у Тушино. “Семибоярщину” практично усунули від державного управління і усім заправляли замісник Жолкевського – польський полковник *Гонсевський*, Салтиков і Андронов. Вони свавільно відбирали землі у “зрадників” і роздавали їх прихильникам Сигізмунда. Грубо порушуючи умови Московського договору, Салтиков і Андронов готували публічне визнання царем Сигізмунда III. “Семибоярщина” не змогла дати країні ні миру, ні династії, все далі відриваючись від народу, зраджувала національним інтересам. Бояри почали побоюватися черні, що та може віддати Москву Лжедмитрію II. Посилаючись на небезпеку народного повстання, Салтиков вимагав термінового введення в Москву поляків. Ініціативу введення найманих військ підхопили *Ф. Мстиславський* і *І. Романов*, що мали більшість у “Семибоярщині”.

В ніч з **20 на 21 вересня 1610 р.** бояри таємно *впустили в Кремль польські війська* на чолі з Жолкевським. Гарнізон складався з 3,5 тис. поляків і 800 німецьких піхотинців. Так “Семибоярщина” сама порушила Московський договір, дозволивши польським військам окупувати столицю.

Слідом за Москвою Владиславу присягнули чимало провінційних міст. Воевода Дмитро Пожарський привів до присяги мешканців Зарайська, Ляпунов – населення Рязані. Мирні ілюзії, породжені Московським договором, поширилися по всій Росії. Однак дуже скоро ілюзорність народу розвіялась суворими реаліями життя. Польські війська вели себе як окупанти і за словами сучасників самовільно повсюди брали у населення все, що кому подобалося від речей до харчів, а також силою відбирали

жінок та дівчат з родин, не виключаючи заможні сім'ї. У народі зріло незадоволення, що в будь-який момент могло перерости у відкриту боротьбу.

Дещо несподівано почали розвиватися події відносно *Лжедмитрія II*. Після того як поляки відкрито виступили військовою проти Росії, самозванець перестав бути їм потрібним, оскільки до цього він існував для прихованої боротьби за російський трон. До того ж війська “Семибоярщини” за підтримки поляків здійснили восени 1610 р. наступ на калужський табір самозванця і потіснили козаків із Серпухова та Тули, загрожуючи Калусі. Лжедмитрій II, втративши надію втриматися в місті, почав готуватися до відходу на Воронеж, поближче до козацьких окраїн. Одночасно він послав гінців до Астрахані, на випадок, якщо Воронеж виявиться для нього ненадійним притулком.

Боярське оточення самозванця поступово відходило від нього і перебиралося до Москви. Основну опору Лжедмитрія II складали козаки отамана Заруцького, який після розпаду тушинського табору все ж примкнув до самозванця. До того ж на службі у Лжедмитрія II були ще й татари. Козацький отаман Іван Заруцький відігравав основну роль у таборі самозванця. На відміну від свого государя він не нудьгував, а розгорнув енергійну війну з інтервентами. В кінці листопада і на початку грудня 1610 р. Заруцький кілька разів нападав на війська нещодавнього союзника Яна Сапєги і отримував перемоги.

Таке положення турбувало Сигізмунда III і для того, щоб покінчити з самозванцем поляки вдалися до змови. Для організації вбивства самозванця із згоди короля до Калуги таємно відправили татарського шпигуна, впливового серед татар *Ураз-Мухамеда*, але його викрили і стратили. Проте ці події вплинули на татарське оточення Лжедмитрія II. Ображені татари стратою свого відомого співвітчизника **11 грудня 1610 р.**, під час прогулянки на саях за містом, *Лжедмитрія II* було вбито. Начальник татарської охорони *Петро Урусов*, підступивши

впритул до саней, розрядив у самозванця свою рушницю, а після цього, для вірності, відсік застреленому ще й голову. Коли про це дізналися в Калузі, то козаки кинулися винищувати всіх татар. Так безславно завершилася самозванська авантюра цього разу, однак самозванці час від часу ще довго будуть виринати в історії Росії.

Таким чином зрадницька політика “Семибоярщини” привела до окупації Москви поляками і цілковитої втрати можливості політичного впливу на події. Тому за справу взявся російський народ для боротьби з інтервентами та відновлення державного порядку.

Тема 5

БОРОТЬБА РОСІЙСЬКОГО НАРОДУ ЗА НАЦІОНАЛЬНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

---

1. Перше ополчення та повстання проти поляків у Москві 19 березня 1611 р.

Пропольська політика “Семибоярщини” дуже скоро почала розцінюватися в країні як акт зради і послужила сигналом до об’єднання патріотичних сил під лозунгом вигнання загарбників та обрання царя “волею всієї землі”. З середини листопада 1610 р. у Москві почалася діяльна пропаганда боротьби проти поляків, яку активно проводив патріарх *Гермоген* (1530-1612). Він відмовився визнати царем Сигізмунда III, а 1 грудня на його заклик в Успенському соборі представники Московського посаду також вчинили аналогічні дії. До того ж патріарх розсилав по містах грамоти із закликами до боротьби. Про це донесли наміснику поляків у Москві полковнику Гонсевському і Гермогена спочатку ув’язнили, а пізніше заморили голодом у Чудовому монастирі Кремля. Мешканці міст, що отримали послання патріарха, почали закликати одні одного до боротьби і так, з різних сторін, ішов заклик до спільних виступів проти поляків.

Першими на заклик патріарха в кінці 1610 р. відгукнулися посадські люди Рязані. Народний рух проти загарбників, що підтримали місцеві дворяни очолив боярин, рязанський воєвода *Проконій Петрович Лянунов* (пом. 1611), який завжди брав активну участь у важливіших подіях країни. **На початку 1611 р.** утворилося *перше народне ополчення* до якого входили представники широких верств населення включаючи “тушинських” бояр, дворян, військових, стрільців, козаків, міщан та селян. Місцем зібрання ополченців стали *Коломна* і *Серпухов*. В лютому 1611 р. туди прибули з Калуги загони під проводом колиш-

нього тушинця князя Д. Трубецького, а також з Тули прискакали козаки на чолі з І. Заруцьким, що після загибелі Лжедмитрія II вирішили приєднатися до патріотів. Крім того, із Володимира привів полки воєвода В. Мосальський, із Зарайська – князь Д. Пожарський, із Суздаля – отаман А. Просовецький, із Костроми – князь В. Волконський, із Ярославля – воєвода І. Волинський. Загалом у *перше ополчення вдалося зібрати до 6 тис. чол.* Всі вони поклялися боротися за звільнення столиці і вигнання інтервентів.

Передові загони першого ополчення 3 березня 1611 р. вирушили до Москви. У Москві на той час панував окупаційний режим. Гусари Гонсевського постійно патрулювали вулиці та площі столиці. Російському населенню заборонялося виходити з будинків з настанням темноти до ранку. Часто порушників знаходили неживими на вулицях міста. Москвичі не залишалися у боргу і, за словами Гонсевського, заманювали “литву” в глухі місця та до смерті забивали. Часто візники кидали нетверезих поляків на сани, відвозили до Москви-ріки і топили. Фактично у столиці йшла неоголошена війна.

Наближення першого ополчення до Москви піднесло патріотичний дух москвичів, які розпочали **19 березня 1611 р.** стихійне *повстання*. Приводом до повстання стала сутичка польських вояків із москвичами, що спостерігали за встановленням гармат на стінах Кремля. Поляки намагалися залучити на допомогу спостерігачів, але ті відмовилися. Тоді солдати спробували силою примусити людей, після чого відбувся конфлікт і поляки застосували зброю. В результаті інциденту загинуло багато росіян, що викликало початок відкритої боротьби.

У московському повстанні взяли участь посадські люди, частина дворян і кілька передових груп ополченців на чолі з Д. Пожарським, що проникли у місто. Спочатку повстанці меншими силами потіснили інтервентів, тому для придушення повстання поляки підпалили Москву в районі Білого горо-

да. Здійснити це варварство Гонсевський доручив німецьким найманцям, що служили у польському гарнізоні. Більша частина повстанців загинула у бою та полум'ї і лише небагатьом воякам вдалося вибратися з міста, в тому числі і пораненому *Д. Пожарському*. Дерев'яна Москва горіла три дні.

Нарешті основні загони першого ополчення в кінці березня підійшли до Москви і Ляпунов **1 квітня 1611 р.** віддав наказ штурмувати *Білий город і Яузські ворота*. До 6 квітня Білий город був у руках ополченців і перетворився на величезний військовий табір першого ополчення. Після цього поляки та “Семибоярщина” заховалися у кам'яному Китай-городі та Кремлі, які взяли в облогу. Захистити Кремль полякам допоміг полк під командуванням Струся, що терміново прибув із Можайська. Взяття Кремля була справою часу, тому громадянській війні, здавалося, наступить ось-ось кінець. Однак виявили свій вплив інші фактори.

2. Земський вирок 30 червня 1611 р. та розпад першого ополчення

Спочатку перше ополчення керувалося радою усіх воєвод (*Совет всей земли*), але коли основні бойові дії закінчилися, було вирішено утворити *тимчасовий уряд*. Тому **30 червня 1611 р.** на *Земському соборі* обрали тимчасовий уряд і прийняли рішення (*Приговор*) – своєрідну конституцію, програму діяльності. До складу уряду увійшли три головних воєводи: *П. П. Ляпунов, Д. Т. Трубецькой і І. М. Заруцький*. Центральне місце у прийнятому документі займало земельне питання. Було вирішено відібрати у “Семибоярщини” та їх прибічників усі землі і роздати їх боярам, що брали участь в ополченні. Боярським холопам і кріпосним, що служили в ополченні дарувалася воля, але селян-втікачів повертали назад поміщикам. Щодо козаків, то задовольнялися інтереси лише заможного та “старого” козацтва, яким пропонувалося грошова чи натуральна платня. Цей

документ захищав переважно інтереси дворянства і козацької верхівки. Також заборонялося вчиняти грабіж населення та монастирів, якими грішило козацтво.

Постачання ополчення покладалося на місцеві органи (прикази) міст, що підтримували патріотів. Однак у постачанні продуктами були перебої, тому козаки взяли самі добувати харчі шляхом грабежу. Ляпунов прагнув до встановлення законності і порядку, тому неодноразово викликав отаманів козаків Заруцького та Просовецького і вимагав від них належної козацької дисципліни, що викликало незадоволення.

Поглиблювало *протиріччя* між керівниками ополчення і різні погляди на *престолонаслідування*. Усі можливі кандидатури на трон були в стані “Семибоярщини”, тому, за підтримки Ляпунова, “Совет всей земли” постановив *розпочати переговори із Швецією*. Постанова щодо можливого обрання шведського королевича *Карла-Філіпа* на російський престол остаточно підірвала репутацію Ляпунова. Особливо Прокопійем був незадоволений Заруцький, що мріяв посадити на престол свою пасію Марину Мнішек із сином Лжедмитрія II, Іваном. В ополченні почалося *бродіння*, що загрожувало його *розпадом*.

Влітку 1611 р. країна опинилася в надзвичайно важкому положенні. Після майже дворічної облоги польські інтервенти **3 червня 1611 р.**, через пролом фортечної стіни, штурмом взяли *Смоленськ*. Воєвода *Михайло Борисович Шеїн* (пом. 1634) потрапив у полон, у якому пробув до 1619 р., а останні мужні захисники закрилися у Богородицькому соборі і підірвали його. На півночі, шведські загарбники, скориставшись відсутністю російського війська і **17 липня 1611 р.** захопили *Новгород*.

Важким положенням у країні та в таборі ополченців вирішили скористатися поляки. Гонсевський, що ховався за стінами Кремля, не мав сили перемогти ополченців у відкритому бою і *вдався до підступних дій, щоб направити на Ляпунова козаків*. За його наказом була *сфабрикована грамота* за підписом Ляпунова, у якій, начебто, наказувалося вбивати на місці коза-

ків-грабіжників. Грамоту підкинув козакам Сідорка Заварзін, після чого козаки збунтувалися і негайно зібрали свій круг. Від Ляпунова вимагали явки та пояснень на козацькому зібранні, а для цього послали до Прокопія отамана *С. Карамішева*. Після певних умовлянь та гарантій особистої безпеки думний дворянин Прокопій Петрович все ж з'явився **22 липня 1611 р.** в стані козаків. Після короткої сварки, Карамішев, на очах у всього козацтва, *зарубав шаблею П. Ляпунова*.

Вбивство Ляпунова поглибило кризу і привело до *розпаду першого ополчення*. Дворянство відвернулося від козацтва, відверто побоюючись Заруцького, та із настанням осені, роз'їхалося по домівках. Козаки, що залишилися під Москвою, були безсильні очистити Москву від поляків. Даремно вони розсилали грамоти по містах, закликаючи на допомогу, бо довір'я до них було підірване убивством невинного Ляпунова. Трубецької і Заруцький, не знаходячи підтримки в інших містах, присягнули Марині Мнішек і “ворьонку” (так називали сина Лжедмитрія II). При допомозі військ Сапеги була розірвана облога Москви, яку намагалися утримувати козаки. На підтримку поляків в кінці вересня 1611 р. за наказом польського короля прибуло під Москву військо литовського гетьмана *Яна Ходкевича*. Після кровопролитних боїв з козаками Заруцького військо стало табором на околиці Москви. На Псковщині об'явився *Лжедмитрій III*, якого підтримали Заруцький з Трубецьким.

І все таки за таких важких умов російський народ не переставав боротися проти загарбників. Навколо Москви з літа 1611 р. розгорнувся партизанський рух. Партизани (їх називали “шиші”) нападали на загони загарбників, відбивали те, що інтервенти встигали награвувати у населення, знищували ворога і перешкоджали зв'язку між Москвою і Смоленськом, захоплюючи гінців. З огляду на це восени та зимою становище інтервентів, що засіли у Москві, різко погіршилося. Боротьба населення Замосков'я в 1611 р. сприяла організації нового ополчення для остаточного звільнення від інтервентів.

3. Друге ополчення та визволення Москви

Після розпаду першого ополчення на Поволжі почали формуватися нові загони патріотів. Поштовхом до утворення другого ополчення стало підписання у серпні 1611 р. *угоди* про спільну боротьбу між містами Нижнім Новгородом і Казанню. До того ж до боротьби закликав своїми грамотами патріарх *Гермоген*, які таємно переправлялись із Чудового монастиря, де він сидів під арештом. Вирішальну роль в організації другого ополчення відіграло *купецтво Нижнього Новгорода*.

На початку XVII ст. Нижній Новгород був одним із найбільших міст Московської держави, у якому налічувалося близько 2 тис. дворів із населенням 8 тис. чол. Через нього після здобуття Казані проходили всі торгівельні потоки по Волзі. Нижній Новгород не потрапив під владу “тушинців” і зберігав свою самостійність. Польська інтервенція важко вдарила по інтересах міста і суттєво скоротила торгівлю. **1 вересня 1611 р.** нижегородським посадським старостою населення обрало *Кузьму Мініна* (пом. 1616), небагатого торгівця м’ясом та рибою, вихідця з багатодітної сім’ї балахнінського солепромисловця Міни Анкудінова. Новообраний староста одразу закликав до організації ополчення та збору пожертвувань на його утримання. На потреби ополчення спрямовувалася *третья або п’ята частина майна*, що примусово стягувалася з кожного платника податків не тільки міста, але й округи. Визначати хто скільки повинен здати “деньги” уповноважили самого Мініна. Цей організований збір грошей у **вересні 1611 р.** став *початком другого ополчення*, особливістю якого була відмова іноземним найманцям, що хотіли приєднатися до нього.

На пропозицію Мініна військовим керівником ополчення був обраний *Дмитро Михайлович Пожарський* (1578-1642), що належав до збіднілого княжого роду. У попередній період Пожарський вірно служив Шуйському, у Тушино не їздив і

польському королеві не служив. Останнім часом він лікувався в своєму маєтку в Суздальському повіті від ран, що їх отримав у березневих боях 1611 р. у Москві.

Нижегородці розсилали грамоти до інших міст із закликом боротися проти інтервентів. Крім цього викладалася програма подальшого державного устрою. Зокрема відкидалися можливості зайняття трону як іноземцями, так і самозванцями та пропонувалося *обрання нового государя із російського середовища*.

Мініним та Пожарським менш ніж за півроку була завершена організація ополчення, загальна чисельність якого спочатку досягла близько *3 тис. чол.* У березні 1612 р. ополчення виступило з Нижнього Новгорода на *Ярославль*, який хотіли захопити інтервенти та Заруцький. У зайнятому на початку квітня Ярославлі ополчення затрималося з походом на Москву. Тут були створені державні органи (прикази), а також *“Совет всей земли”*, тимчасовий орган вищої влади.

Мінін і Пожарський, враховуючи уроки першого ополчення, не поспішали встановлювати зв'язки з “тушинцями” Заруцьким і Трубецьким, тим більше, що вони на той час уже присягнули Лжедмитрію Ш. Особливо незадоволеним створенням другого ополчення був І. Заруцький. Він навіть спробував підіслати до Пожарського найманих убивць, але тих викрили і схопили. У стані “тушинців” під Москвою намітився розкол. Князь Д. Трубецькой нарешті зрозумів, що з Заруцьким його мало що пов'язує, тому полководець вирішив примкнути до другого ополчення. У свою чергу козацький отаман І. Заруцький разом з Мариною Мнішек і її малолітнім сином та частиною козаків відступив до Калуги.

Навесні 1612 р. становище загарбників у Москві різко погіршилося. Дії партизан заважали добувати продовольство, все важче було доставляти його по Смоленській дорозі. Майже 4-тисячний польський гарнізон у Москві на чолі з Струсем зна-

ходився на голодному пайку. Тільки влітку 1612 р. Сигізмунд послав у Москву *Ходкевича* з військом, яке мало доставити в столицю великий обоз з провізією та боєприпасами.

Отримавши інформацію про рух *Ходкевича*, *друге ополчення виступило* з Ярославля через Ростов, Переяслав, Троїце-Сергієвський монастир *на Москву*. Чисельність ополчення досягла *30 тис. чол.* В ніч на 20 серпня 1612 р. війська підійшли до Москви і до них готові були приєднатися 5 тис. козаків Трубецького. Але Пожарський не поспішав об'єднуватися з козаками, пам'ятаючи про сумну долю Ляпунова, тому між двома таборами в діях не було узгодженості.

Тим часом 21 серпня 1612 р. з боку Вязьми до Москви підійшла армія *Ходкевича*, чисельністю близько 12 тис. чол., у тому числі майже 8 тис. українських реєстрових козаків. Наступного дня **22 серпня** відбулася семигодинна *битва* поблизу *Новодівичого монастиря*, в ході якої поляки вимушені були відступити. 23 серпня в районі Донського монастиря поляки пішли на прорив і тут положення врятували козацькі загони Трубецького. **24 серпня** засадний полк Мініна, що вдарив у фланг поляків довершив *розгром ворога*. Гетьман *Ходкевич* був змушений відійти від Москви у Польщу, залишивши переможцям 400 возів з продовольством, що адресувались обложеному в Китай-городі та Кремлі, тому там розпочався голод.

Гарнізон загарбників у Кремлі протримався ще два місяці і **22 жовтня** після короткого бою ополченці захопили *Китай-город*, оскільки обороняти його було майже нікому. Голод і хвороби знекровили польський гарнізон, а **26 жовтня** *здався і Кремль*. Поляків на чолі з полковником Струсем арештували, а російським боярам дозволили відбутися у свої вотчини для поправки здоров'я. Серед бояр, що покидали Москву був і майбутній цар *Михайло Романов* (1596-1645) та його мати – монахиня *Марфа*.

Польський король в листопаді намагався взяти реванш і для цього сам очолив похід на Москву. Однак, зустрівши шалений опір на шляху до столиці, тому з-під Волоколамська, 27 листопада повернув назад.

Влада в Московській державі перейшла до тимчасового уряду “*Совету всей земли*”. Головою уряду вважався *Д. Трубецькой*, а його помічником – *Д. Пожарський*, так як перший мав боярський чин, а другий був всього лише стольником. Для наведення порядку були реорганізовано кілька *приказів*: Посольський, Помісний, Розрядний, Земський. Проте головним своїм завданням уряд вважав обрання нового царя.

Російська Смута стала першою в російській історії *громадянською війною*. Причиною катастрофи стала криза, що охопила Московську державу за часів правління Івана Грозного та Бориса Годунова. Складовою кризи була також міжусобна боротьба, яка привела до послаблення держави та інтервенції сусідніх країн. Якби Смута продовжилася, то Російська держава, напевно б перестала існувати взагалі, а її землі були б остаточно пограбовані польськими і шведськими королями. І лише потужний патріотичний підйом російського народу, що усвідомив свою відповідальність за долю країни, врятував державу від цілковитого знищення. Тому не випадково обидва ополчення отримали назву народних, оскільки створювалися за ініціативою “знизу” і ставили за мету не захоплення влади для своїх керівників, а звільнення країни від інтервентів і відновлення державного управління та порядку.

Тема 6

РОСІЙСЬКА ДЕРЖАВА

в першій половині XVII ст.

---

1. Воцаріння та початок правління Михайла Романова (1596-1645)

Після звільнення Москви від поляків в жовтні 1612 р., влада перейшла до тимчасового уряду, який склали князі Д. Трубецькой та Д. Пожарський, а також Кузьма Мінін. Проте становище в країні залишалося надзвичайно напруженим. Під Вязьмою стояли польські війська, у листопаді 1612 р. польська армія підійшла до Волоколамська, щоправда повернула назад. Новгородську землю зайняли шведські загарбники. Всередині країни продовжували грабувати населення загони “тушинців”. Необхідно було швидко організувати постійний уряд та обрати нового царя.

Тому на початку листопада тимчасовий уряд терміново розіслав по містах грамоти про скликання *Земського собору*. Від кожного великого міста вимагалося по 10 депутатів. Тільки на початку січня 1613 р. до Москви почали прибувати з майже 50 міст близько 700 виборних представники різних соціальних станів: боярства, дворянства, купецтва, козацтва, міщанства та селянства. Представників “Семибоярщини” спочатку не допустили до засідань, але пізніше Ф. Шереметєва та І. Романова все таки запросили.

В кінці січня 1613 р. Земський собор розпочав роботу і його представницький але строкатий склад привів до того, що на першому етапі прийняти узгоджене рішення не вдалося. Кожне угруповання висувало своїх претендентів на престол. *Козаки*, а їх у Москві на той час було найбільше (бл. 10 тис. чол.) че-

рез своїх представників висували на вибір три кандидатури: *Д. Трубецького, Д. Черкаського і М. Романова*. Малочисельні бояри пропонували шведського королевича *Карла-Філіпа*, який уже офіційно правив Новгородською землею. Дворяни схилилися до князів: *В. Голицина, Ф. Мстиславського чи І. Воротинського*. Але перший був у польському полоні, другий заплямив себе зрадою, третій особливих заслуг не мав. Кандидатура *Д. Пожарського* також висувалася, але через “худородність” серед знаті підтримки не мала.

Нарешті на соборі вирішили іноземців не обирати на престол і після ретельного розгляду кандидатур 7 лютого 1613 р. було запропоновано обрати царем 16-літнього *Михайла Романова*. У дійсності кандидатура Романова розглядалася ще до Земського собору за наполяганням козацтва. Близькість Романових до Тушина робила її для козаків найбільш прийнятною. Романови належали до старого боярського роду Захар’їних-Юр’євих-Романових і це їх об’єднувало з дворянством. Донька воєводи *Анастасія Романова* стала першою дружиною *Івана Грозного* (1530-1584) і народила йому серед інших дітей сина *Федора Івановича* (1557-1598), який успадкував престол. Цар *Федір Іванович* (1557-1598) доводився двоюрідним братом *Федору (Філарету) Микитовичу Романову* (1555-1633), батьку Михайла. Усе це робило Михайла кандидатом прийнятним для усіх партій. До того ж його молодість і відсутність досвіду давали боярам надію тримати владу в своїх руках, тому обирали не здібного, а зручного царя.

Після двотижневих консультацій з народом на місцях, за наполяганням того ж козацтва, **21 лютого 1613 р.** *Земський собор* обрав царем *Михайла Федоровича Романова* (1596-1645). У простого народу Михайло Федорович знаходив підтримку в тому, що з дитячих років терпів поневіряння, голодував, його розлучили з батьками, так як Борис Годунов об’явив Михайла уже в 4-літньому віці державним злочинцем і відправив у Білозерську

тюрму. В 1611-1612 рр. він знаходився з поляками в обложеному Кремлі, але не зрадив і терпів приниження. Трагедією для Михайла став арешт і ув'язнення в Польщі батька Філарета.

По всій державі, після виборів Земського собору, розіслали грамоти з текстом присяги новому царю і народ присягнув. Проте все це з самого початку проходило без участі Михайла, оскільки він знаходився на лікуванні разом із матір'ю Марфою Іванівною в Іпатієвському монастирі поблизу Костроми. Туди 14 березня вирушило зібране посольство під керівництвом Ф. Шереметева, проте Романови спершу відмовилися, але пізніше боярам все-таки вдалося умовити Михайла зайняти царський трон.

Проте молодий цар не поспішав з приїздом у Москву, де на нього чекав зруйнований царський палац у якому не тільки коштовностей, але й харчів не було. Майже два місяці цар повільно просувався до столиці, гуртував навколо себе вірних людей, формував новий уряд до якого увійшли його родичі. Нарешті **2 травня 1613 р. Михайло Федорович прибув до Москви**, населення якої радо його зустрічало.

Наслідуючи приклад царя Федора, Михайло Федорович вирішив проводити церемонію вступу на царство (вінчання) напередодні дня народження, тобто 11 липня 1613 р. У вінчанні взяли участь вся московська знать у тому числі: І. Романов, Д. Трубецькой, Д. Пожарський, Ф. Мстиславський та інші.

З перших днів правління перед молодим царем стояли надзвичайно важкі завдання відносно *реставації механізму державного управління та наведення порядку в державі*, що було йому одному не під силу. Тому спочатку від імені царя правила його мати *Марфа Іванівна* та її рідня *Салтикові*, що засіли в уряді. Після повернення в **1619 р.** з польського полону патріарха Філарета влада як церковна, так і світська, по суті, *зосередиться в руках батька Михайла*. Лише після його смерті у **1633 р.** цар *самостійно* буде керувати державою.

Управління державою здійснювалося через розгалужений державний апарат. Ставши до влади, Михайло Федорович через уряд опирався на авторитет *Земського собору*, тому у період з 1613 по 1622 рр. його скликали досить часто (бл. 10 разів). На соборах вирішувалися питання про реформи в країні, встановлення податків (“пятой деньги”), відправку військ на війну та інше. Ще одним дорадчим органом була *Боярська дума*, до якої входили 30-40 чол. бояр та дворян. Найважливіші таємні справи вирішувалися *Ближньою думою* у складі чотирьох бояр. Для управління середньою ланкою державної влади реорганізовувалися *прикази*, кількість яких була доведена до 40. Однак лише частина з них діяла постійно: Стрілецький, Пушкарський, Козачий, Іноземний, “Разбойный, Челобитный, Холопий” та інші. В кожному приказі були судді і канцелярія, яка ділилася на відділи (столи). Корекції підлягало і місцеве управління, зокрема *воєводи* на місцях призначалися з дворян Московією на 1-2 роки. Вони здійснювали управління через “*приказные избы*”, що копіювали структуру столичних приказів. В невеликих містах управління здійснювали виборні *губні старости*.

Перші кроки у внутрішній політиці здійснювалися у складній зовнішньополітичній обстановці. Банди польських загарбників Гонсевського та Лісовського бродили по державі, особливо їх було багато в західних та південно-західних повітах. Польща продовжувала утримувати у полоні послів 1610 р. На південному сході *Іван Заруцький з Мариною Мнішек* (1588-1614) проголосив утворення Астраханської держави і навіть мав намір відійти під протекторат персидського шаха. До того ж, Заруцький розсилав листи до козаків із закликами до боротьби за самозванську ідею.

Уряд Михайла Романова вбачав небезпеку впливу Заруцького на козацтво, тому з свого боку розсилав грамоти про незаконну діяльність “Івашки із еретичкою і лютеранкою Маринкою”.

Такі звернення створили сприятливі умови для боротьби з “ас-траханськими царями”. Для боротьби з Заруцьким спорядили військо на чолі з *І. Одоєвським* і відправили на Астрахань. У **травні 1614 р.** мешканці Астрахані, як тільки дізналися про наближення російського війська, підняли повстання проти козацького отамана і примусили його з коханкою і “ворьонком” тікати на р. Яік (Урал). Війська Одоєвського зайняли Астрахань без бою. За втікачами послали невеликий загін стрільців, який в кінці червня 1614 р. виявив їх схованку на Медвежому острові і під посиленням конвоєм відправили до Москви. Там невдовзі відбувся боярський суд, який виніс смертний вирок через повішання *І. Заруцькому* і сину *Марини Івану*. Саму *Марину Мнішек* посадили до в’язниці Тульського кремля, де вона того ж року померла. Козаків Заруцького амністували і взяли на царську службу.

До середини 1614 р. на півдні Росії вдалося встановити державний порядок, однак на півночі в цей час козацькі зағони отамана *Баловня* наводили жах на мешканців Вологодського, Каргопольського та Білозерського повітів. **Навесні 1615 р.** козацьке військо підійшло до Москви, але було розбито царськими полками під командуванням воєводи *Б. Ликова*. Баловня і його найближче оточення стратили, а козакам запропонували стати на державну службу. Політика зарахування козаків на державну службу дозволила до 1619 р. тимчасово приборкати виступи вільного козацтва.

Проте на півночі країни продовжували господарювати шведські інтервенти. У **вересні 1613 р.** до Новгороду відправили війська під командуванням *Д. Трубецького* і *Д. Мезецького*. Однак влітку 1614 р. шведи завдали росіянам поразку і захопили *Гдов*. У **січні 1615 р.** шведський король *Густав-Адольф* прибув з великим військом і обложив *Псков*. Кілька місяців тривала облога міста, після чого шведи змушені були відступити і розпочати консультації щодо переговорів. Після тривалих

узгоджень тексту договору за посередництвом Англії, зокрема посла в Росії *Джона Меріка*, був укладений російсько-шведський мирний договір **17 лютого 1617 р.** у с. *Столбово*. За його умовами Російській державі поверталися Новгород з оточуючими землями, але до Швеції відходили все російське узбережжя Балтійського моря та міста Іван-город, Копор'є, Орешек, Корела. Договір виявився для Росії відверто *грабіжницьким*, через втрату виходу до Балтики.

Після цього головним завданням стало укладення миру з Польщею. Ще восени 1616 р. під Смоленськом розпочалися російсько-польські переговори, але через непоступливість сторін закінчилися безрезультатно. Росіяни вимагали повернути Смоленськ і полонених, а поляки обіцяли віддати лише полонених. Безкомпромісність обох сторін переросла у силове протистояння, в ході якого польські послы були взяті в полон. У відповідь польський король відправив на *Москву* військо на чолі з Владиславом, яке у **квітні 1617 р.** перейшло кордон. Королевич робив останню спробу заволодіти московським тронем, розсилаючи грамоти про винагороду за підтримку і це часом знаходило відгук. Поляки, рухаючись через Вязьму, а українське козацтво на чолі з гетьманом *П. Конашевичем-Сагайдачним* (1577-1622) з півдня, дійшли до самої Москви і стали табором 1 жовтня 1618 р. поблизу Арбатських воріт. Після кількох невдалих спроб штурмом захопити столицю, поляки спробували взяти *Троїце-Сергієвський монастир*, але і там на них чекала невдача. Для тривалої війни, до того ж в зимових умовах, королевич не мав сил, тому він був змушений сісти за стіл переговорів. Неподалік від Троїце-Сергієвського монастиря в с. *Деуліно* **1 грудня 1618 р.** було укладено перемир'я терміном на 14,5 років. Необхідний перепочинок для Росії був куплений ціною здачі у володіння Польщі смоленських, чернігівських і новгород-сіверських земель. Деулінський, як і Столбовський договори *були серйозною територіальною поступкою* войовничим сусідам Росії.

2. Соціально-економічний розвиток Росії у 20-40-х рр.

Після укладення мирних договорів перед урядом Михайла Федоровича постала проблема *налагодження економіки*, тому 5 липня 1619 р. скликали по 4 чол. від міст на *Земський собор* для вирішення питання нового оподаткування та створення реєстру майна (“писцовые и дозорные книги”). Існуючі податки “пятой деньги” були надто високими для мирного часу. Податками обкладалися нові суб’єкти, “слобідки”, які до цього платили лише власникам. Для наповнення їх людом утворили “Сыскной приказ” на чолі з І. Черкаським і Д. Мезецьким, що мав повернути усіх втікачів. Реформуванню підлягала і система приказів, причому 25 приказів із 40 стали постійними (Посольський, Аптекарський та інші). Нові функції з’явилися у Земського приказу – з 1629 р. він відповідав з пожежну безпеку міст. Проте чіткого розмежування між приказами не було. Однакові функції поклалися на “Разрядный, Разбойный, Стрелецкий, Земской” прикази.

Досить заплутаною була судова система, у якій верховним суддею був сам цар, вищою судовою інстанцією – Боярська дума, проте правом суду володіли всі прикази. Судочинство опиралося на застарілий Судебник 1550 р., тому питання прийняття нового зводу законів було досить актуальним.

За часів Михайла Федоровича утворюються *перші промислові підприємства*. Спочатку вони виникли для обслуговування царських потреб: “Оружейная, Золотая, Серебряная палата, Монетный, Хамовный (ткаческий), Бархатный, Пушечный двор”. Після цього цар дозволив іноземним підприємцям відкрити своє виробництво. У **1632 р.** німець *А. Вініус* заснував в *Тулі* завод по виплавці металу із руди, що видобувалася у Деділовських копальнях. Тут почали виробляти зброю. Інший іноземець *П. Марселіс* у **1644 р.** на створеному заводі під *Костромою* також почав виплавляти ме-

тал. Роком раніше у Москві побудували завод для виробництва скла. Металургійні заводи виникли також в *Олонці* (Марселіса і Бутенанта), в *Павлові* у вотчині *Б. І. Морозова* (1590-1661) та інші. Для проведення розвідки корисних копалин в Росію запросили іноземних фахівців, зокрема *Ж. Ваттера*, який у 1618 р. відкрив родовища різної руди на Уралі. З 1630 р. там розпочалася виплавка міді та заліза на заводах купця *Свєшинікова*. Якщо до 20-х рр. XVII ст. країна лише відроджувалася, то далі відбувався певний економічний підйом.

Важкого удару Смути завдала *сільському господарству*. За поданням з місць у 1613-1617 рр. у західних районах оброблялося лише 5% земельних володінь і 17% – у східних. Чисельність сільського населення відновилося лише у 20-х рр. XVII ст. В 1614 р. вийшов закон за яким обмежувався термін повернення збіглих селян 10 роками. У землекористуванні панував хаос, оскільки кожен володар за часів Смути роздавав землі своїх ворогів. Тому особливий інтерес цар проявляв до цієї галузі господарства, особливо виноградарства, садівництва, городництва та вирощенню квітів. За його ініціативою поблизу Астрахані почали вирощувати виноград та поставляти вино до царського двору. У самому Кремлі посадили фруктовий сад. Вперше почали вирощувати різні овочі та квіти, які привозили із-за кордону.

Подальшого розвитку зазнала *торгівля*, оскільки саме вона давала казні чималі доходи у вигляді податків та монополії на окремі види товарів. Іноземні купці з Англії, Голландії, Швеції, Польщі, Персії, Бухари, Китаю мали в Росії необмежений ринок збуту, тому намагалися сюди потрапити за будь-яку ціну. З 20-х рр. російські купці, намагаючись уникнути конкуренції, почали виступати за обмеження імпортової торгівлі, лобіюючи свої інтереси через Земські собори. Проводячи політику *меркантилізму* (перевага експорту над імпортом), цар пішов їм назустріч і в **1627 р.** своїм *указом* заборонив іноземцям торгувати

у роздрібній торгівлі. Відкритими для іноземної торгівлі залишилися лише кілька міст на півночі і півдні держави. Щоправда дія цього закону постійно порушувалася. З Росії у великій кількості вивозилися ліс, смола, дьоготь, льон, шкіра, хутро, м'ясо, сало, ікра, хліб та інша сировина. В середині століття за кордон вивозилося на 370 тис. руб. шкіри, на 136 тис. руб. – сала, на 98 тис. руб. – хутра, близько 1 млн. пуд. хліба. Поруч із зростаючою кількістю пунктів місцевої торгівлі, виникають періодично діючі великі *ярмарки*. Такий ярмарок як Московський, Архангельський, Макар'ївський виступали центрами гуртової торгівлі. Розширювалася торгівля зі Сходом.

На європейській території Росії *росла кількість міст* і якщо на початку 20-х рр. їх налічувалося 181, то у 1650 р. – уже 226. За царя Михайла продовжувалося *освоєння Приуралля та Сибіру*. В **1631 р.** на *Лену* відправилась експедиція *П. Бекетова*, а за нею у **1634 р.** і експедиція *В. Шахова*. Ще далі на Схід пройшли першопрохідці *І. Ребров*, *М. Перфіл'єв*, Тихого океану досягнув *І. Москвітін*. За ними йшли промисловці та купці, що освоювали сибірські простори і вивозили звідти різний товар. Там будувалися нові міста-фортеці: *Якутськ* (1632), *Олекмінськ* (1635), *Верхоянськ* (1638), *Нижнеколимськ* (1644). Особлива увага приділялася пошуку земель придатних для ведення сільського господарства, так як сибірські міста завозили продовольство з європейської частини. Незабаром такі угіддя були знайдені в басейні р. Лена, куди направили переселенців і звільнили на перших порах від податків.

Для підвищення *морального обліку народу* були спрямовані кілька прийнятих урядом законів і серед них закони на обмеження вживання спиртних напоїв. В гостинних дворах та торговельних центрах заборонялося відкривати корчми, а випивати дозволялося лише на великі свята. Порушників саджали у тюрми, били батогами, з ганьбою водили вулицями. Також заборо-

нялося курити тютюн, за що відрізали носи.

Загалом реформи спрямовувалися на посилення державної влади, удосконалення адміністративного управління, судочинства, піднімали моральний рівень суспільства.

Певних змін зазнав і царський двір. Батько Михайла *Філарет*, після повернення з польського полону, **22 червня 1619 р.** став *патріархом Московським і “всія Русі”*. З 1622 р. він офіційно вважався управителем держави разом із сином і займався церковними справами. Поруч з цим патріарх наводив лад і при царському дворі, де господарювали царські родичі, що зловживали владою. Тому під опалу потрапляють двоюрідні брати царя – Борис та Михайло Салтикові. Виявилося, що саме вони стали на заваді одруження царя із *Марією Хлоповою*, донькою незнатного дворянина. В результаті на бідну наречену звели наклеп: її проголосили хворою і непридатною для продовження роду Романових та вислали з родиною до Сибіру. Через інтриги Салтикових цар довго не одружувався. Лише в 1624 р. царською нареченою проголосили боярську доньку *Марію Долгоруку*. Навіть відбулося весілля 19 вересня, але через кілька місяців 1 січня молода дружина несподівано померла. Очевидно не обійшлося без інтриг людей двору, які не хотіли втратити вплив на царя.

В січні 1626 р. на нові оглядин до царського палацу запросили близько 60 знатних наречених, разом з прислугою. Опівночі, коли всі спали, Михайло пішов вибирати і на здивування рідних обрав одну із служниць знатної бояришні Е.Шереметевої. Обрана дівчина виявилася *Євдокія Лук'янівна Стрешнева*, донька незнатного дворянина з Можайська з якою одружився у **квітні 1626 р.** З дружиною Михайло щасливо прожив майже 20 років і народилося у них десятеро дітей, щоправда вижили лише четверо: *Ірина, Олексій (майбутній цар), Анна та Тетяна.*

3. Зовнішня політика уряду царя Михайла

Скориставшись послабленням Росії у період Смути, ряд держав (Англія, Голландія, Франція) намагалися добитися від уряду Михайла Федоровича поступок у *безмитній торгівлі* з Персією. Проте Росія не тільки не поступилася митними інтересами, але й швидко укріпила своє положення серед європейських держав. Найбільш тісні економічні відносини Росії склалися з *Англією*, яка, надаючи матеріальну допомогу російському уряду, добилася для своїх купців певних пільг, які пізніше будуть скасовані. Відносини з російською монархією зіпсувала англійська революція 1640-1642 рр. Послабленням цих відносин скористалася *Голландія*, яка не менш ніж Англія була зацікавлена у сировині яку експортувала Росія.

Головним противником Росії на Заході залишалася *Польща*, яка захопила у 1611 р. Смоленськ. *Повернення Смоленська для Росії стало одним із найголовніших зовнішньополітичних завдань*. Підготовка до бойових дій розпочалася ще на початку 20-х рр. XVII ст., коли під час польсько-турецької війни Росія була морально готова підтримувати Туреччину. Проте поразка турецької армії під Хотином у 1621 р. змінила російські плани.

Покращення фінансового становища Росії дозволило набрати на службу до війська найманців із Англії, Голландії, Данії і Швеції. Всього найняли в російську армію 5 тис. вояків, кожному з яких платили по 200 руб. на рік. До них додалися ще й 3 тис. англійських солдат на чолі з Т. Сандерсоном. Крім того, для підвищення бойової готовності у самій російській армії була проведена реорганізація, в ході якої були сформовані нові піхотні полки “иноземного строя”.

У квітні 1632 р. помер польський король Сигізмунд III, після чого настав період безкоролів'я із звичними заколотами і внутрішнім розбратом, що створювало *сприятливі умови* для

початку війни проти Польщі. У червні 1632 р. на *Земському соборі* питання розв'язання війни було вирішено за наполягання Філарета, проте виникла проблема із командувачем. Патріарх запропонував невдалу кандидатуру престарілого захисника Смоленська *М. Б. Шеїна*. Російська армія **3 серпня 1632 р.** розпочала *Смоленську війну*, яка спочатку виявилася вдалою: були взяті сходу міста Сіверщини і Смоленщини. Пізньої осені росіяни із найманцями підійшли до *Смоленська* і взяли його в облогу, яка тривала 8 місяців. Тепер уже потужна фортеця працювала проти Росії, до того ж у військовому командуванні почалися конфлікти. Іноземці рвалися в бій, а росіяни вичікували підвозу важкої артилерії.

Тим часом у Кракові обрали нового короля *Владислава IV*, який, зібравши військо, **25 серпня 1633 р.** підійшов до Смоленська і оточив армію Шеїна. Полководець запросив допомогу з Москви, але там не могли зрозуміти, чому 100-тисячна російська армія терпить поразку від 16-тисячного польського війська і чому за рік вона не змогла справитися з 2-тисячним смоленським гарнізоном. Лише 28 січня 1634 р на зборах Земського собору вирішили послати полки на допомогу на чолі з Д. Пожарським і Д. Черкаським. Проте все виявилось марним: **16 лютого 1634 р.** воєвода Шеїн *здав полякам свою армію* і підписав принизливу капітуляцію. Згідно з цим документом російські солдати не могли 4 місяці воювати проти поляків, все озброєння мало дістатися ворогові, до того ж російські командири мали кинути до ніг Владислава свої прапори і стати на коліна. Владислав запропонував бажаним перейти на його бік і найманці з радістю це зробили, покинувши бездарного Шеїна. Залишки російської армії (8 тис.) без зброї повернулися до Москви, де на Шеїна чекав боярський суд. За всіма статтями його визнали винним і разом із помічником А. Ізмайловим страшили. Решту горе-воєначальників вислали до Сибіру.

Після розгрому російської армії під Смоленськом, поляки, окрилені успіхом перемоги, посунули на Москву з метою заволодіти престолом. Для організації оборони в *Боровськ* відправили загін *Ф. Куракіна*, а *Черкаський* і *Пожарський* рушили до *Вязьми*. На шляху поляків стала фортеця *Біла*, героїчну оборону якої організував *Ф. Волинський*. Під стінами фортеці Владислав отримав поранення, до того ж турки напали на південь України і почали розорювати захоплені Польщею території, тому обидві сторони з готовністю сіли за стіл переговорів. У **червні 1634 р.** був укладений *Поляновський мирний договір*, за яким за Польщею залишалися всі міста закріплені Деулінським перемир'ям. Росіяни мали виплатити 20 тис. руб. контрибуції, а Владислав відмовлявся від претензій на російський престол.

Поразка у Смоленській війні 1632-1634 рр. на 20 років *паралізувала зовнішню політику Росії* і засвідчила, що держава, *ще не до кінця відновилася після кризи Смутного часу*. Проведена в армії реорганізація із залученням іноземців носила косметичний характер. Нове і старе у військах не змогло об'єднатися і привело до катастрофи. Тільки при спадкоємцях Михайла Федоровича реформування армії принесе позитивні результати.

Смоленська війна змінила розстановку сил на міжнародній арені і якщо з Польщею відносини стабілізувалися, то з Кримом, Туреччиною і Швецією погіршилися. В **1637 р.** російське посольство було арештоване кримським ханом під приводом привезення замало подарунків. В Москві такі події викликали обурення царя і бояр. Одночасно з Дону прийшло повідомлення про те, що за власною ініціативою *козаки захопили Азов*, який належав Туреччині. Величезна турецька армія, у 240 тис. чол., не могла вибити козаків з фортеці і, втративши у 24 штурмах кілька десятків тисяч вояків, змушена була відступити. Козаки розуміли, що вони не зможуть втримати Азов своїми силами проти Криму і Туреччини, тому звернулися до мос-

ковського уряду з пропозицією *зайняти фортецю російським гарнізоном*. Прийняти пропозицію козацтва означало втягтися у війну з Туреччиною, тільки що програвши війну Польщі. Уряд разом з царем завагався. Щоб розв'язати це питання, у **1642 р.** зібрали *Земський собор*. Чимало голосів на соборі пролунало за війну з Туреччиною, але мешканці посаду, заявили, що податки “п’ятої деньги” сильно підірвали їх економічне становище, тому вони платити не зможуть. У зв’язку з цим, Земський собор прийняв рішення порадити донським козакам повернути Азов Туреччині, що ті і зробили. Час боротьби за Азов ще не настав і лише в кінці XVII ст. боротьба за цей стратегічний пункт відновиться на користь Росії.

Загалом політика Михайла Федоровича та його уряду *не могла позбутися внутрішніх суперечностей*, породжених самою системою кріпосництва. Навпаки, ці суперечності набирали все більшої гостроти. У середині XVII ст. Росія *стояла напередодні нової смуги могутніх народних рухів*. До того ж **12 липня 1645 р.**, в день свого ювілею (50 р.), Михайло Федорович Романов помер від інфаркту. Тож завершилося 32-річне правління (1613-1645) першого представника династії Романових Михайла Федоровича.

Тема 7
**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЛАД
РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**
в середині XVII ст.

---

*1. Вступ на престол Олексія Михайловича
та його внутрішня політика*

Після смерті Михайла Федоровича, наступного дня **13 липня 1645 р.** новим царем проголосили його сина, шістнадцятирічного *Олексія Михайловича* (1629-1676). Вступивши на престол у такому самому віці що і батько, юний цар не міг самостійно здійснювати управління державою, тому подібно до попередників, він правив за участі бояр. Центральною фігурою в новому уряді став *Борис Іванович Морозов* (1590-1661). Ще в 30-х рр. Б. Морозов був призначений вихователем (дядьком) майбутнього царя і навчав його грамоті по букварю, створеному на замовлення патріарха Філарета. Свої позиції Морозов укріпив після одруження на сестрі дружини царя Милославській. Морозов виявився обдарованою та освіченою людиною свого часу, проте досягнувши вершини влади припустився ряду помилок. З Морозовим до нового кабінету потрапили його родичі: *Петро Траханіотов, Леонтій Плещеев, Назарій Чистой*.

Новий керівник кабінету Морозов поставив собі за мету, за будь-яку ціну наповнити державну казну. Для цього провели перепис населення 1646 р. і його результати внесли у нові “переписні” книги. На основі перепису розшукувалися і поверталися втікачі. Разом з тим чиновники спробували зменшити витрати і почали скорочувати

виплати служилим людям, знімаючи з жалування головним чином стрілецькі полки. Проте це викликало незадоволення серед стрільців, на яких уряд розраховував спиратися при можливих катаклізмах. Уряд також запровадив високі митні тарифи на імпортні товари.

Важливе значення для Олексія Михайловича мало питання одруження, адже від цього залежало продовження династії та які люди опиняться при дворі. На початку 1647 р. традиційно зібрали багато наречених (близько 200) і царський вибір випав на Єфімію Всеволозьську. Коли дівчина дізналася про своє щастя, то знепритомніла. Сучасники вважали, що їй навмисно сильно заплітаючи, стягнули коси. Наречену одразу звинуватили у схильності “к падучей болезни” і разом з родиною вислали до Сибіру. Другу наречену знайшов царю Б. Морозов і стала нею донька небагатого дворянина *Марія Милославська*. Сімейне життя царя з першою дружиною тривало 20 років і за цей час народилося 11 дітей, щоправда вижили лише *Федір, Іван та Софія*.

Враховуючи інтереси бояр, уряд висунув програму непрямих податків, автором якої називали Н. Чистого. З цією метою **7 лютого 1646 р.** вийшов указ за яким *податок на сіль* збільшили на 2 гривні з пуда. Соляний податок, який подвоїв вартість солі, усім тягарем лягав на плечі найнижчих верств населення. Викликавши гострий протест, податок не дав очікуваних результатів, бо споживання солі різко впало і повсюди розвивалася контрабандна торгівля. Тому уже в **грудні 1647 р.** соляний податок довелося скасувати, але “реформатори” вирішили за два роки стягнути попередні податки. Така політика, що була замішана на казнокрадстві і зловживаннях привела до вибуху народного гніву.

2. Міські повстання 30-50-х рр. XVII ст.

В містах Росії давно було неспокоїно. Через непомірні податки "пятой деньги" населення піднімалося на боротьбу у *Великому Устюзі* (1632), *В'ятці* (1634), *Солі-Вичегодську* (1637), *Тотьмі* (1647). Бродіння спостерігалось в *Калюзі*, *Чебоксарах*, *Яренську*, однак найбільші міські повстання відбулися у 1648 р. і почалися з *Москви*.

Заворушення в *Москві* розпочалися ще в травні, але вибухнуло повстання, що дістало назву "*Соляного бунту*" **1 червня 1648 р.** і стало сигналом до широкого руху, що хвилею прокотився по всій країні. Саме в цей день цар Олексій повертався в Москву з поїздки на богомілля в Троїце-Сергієвську лавру, коли до його пишної карети підійшов натовп людей, які намагалися йому вручити скарги на очільника Земського приказу Л. Плещеева. Проте цар наказав розігнати натовп, що викликало початок повстання. 2 червня до Кремля увірвалися кілька тисяч городян, які вимагали справедливості, але оскільки до них ніхто не вийшов, то почався самосуд. Першою жертвою став головний ініціатор податку на сіль Н. Чистой, якого порубали на шматки. Далі москвичі вчинили погроми будинків бояр і дворян. Щоб втихомирити повсталих на їх вимогу, цар 4 червня був вимушений віддати на розправу Л. Плещеева і П. Траханіотова, яких забили палицями на місці. Тільки Б.Морозова царю вдалося врятувати, відправивши його на "заслання" подалі від Москви в Білоозерський монастир. Сам цар вийшов до народу і обіцяв провести розслідування та покарати винних. Для охорони Кремля були стягнені додаткові війська і до кінця серпня вони за наказом царя розправилися з ватажками повстання.

"Соляний бунт" показав царю, що справами у державі потрібно займатися самому і не можна ігнорувати народні вимоги. Місце опальних бояр зайняли члени старого уряду, царські родичі *Микита Романов*, *Яків Черкаський*. Спеціальним указом

припинили стягнення надмірних податків і на вимогу населення призначили скликання на вересень Земського собору.

Відгомоном Московського повстання стали спалахи боротьби і в інших містах. Уже **11 червня** повстали стрільці та козаки в *Козлові*. До них приєдналися селяни, які громили лавки купців. Далі **22 червня** хвиля боротьби поширилася на *Сольвичегодськ*, **26 червня** *Воронеж*, **5 липня** *Курськ*. Восени заворушення відбулися в *Чугуєві*, *Чердині*, *Усол'є-Камському*, *Томську*, *Наримі*.

Боротьба тривала протягом наступних років у *Новгороді* та *Пскові*. Повстання в *Новгороді* проходило у **березні-квітні 1650 р.** і розпочалося через скупку хліба за договором для Швеції. Це викликало подорожчання хліба, яке загрожувало голодом бідноті. В ході повстання новгородський воєвода втік, двори багатих купців розгромили, організувалося посадське правління на чолі з дворянином *Іваном Жегловим*. До повсталих приєдналися стрільці.

Ще гостріше розгорнулася боротьба в *Пскові*, де повстання тривало з **лютого по серпень 1650 р.**, приводом до якого стали аналогічні збори хліба для Швеції та спекуляція. У боротьбу включилося селянство, стрільці, козаки, які захопили владу у місті. Свої вимоги Псков виставив у чолобитній, посланій у Москву в травні 1650 р., у якій йшлося про необхідність суду над винними. Війська Хованського, що прибуло до Пскова після розправи над Новгородом, виявилось замало для придушення повстання. Тільки через переворот у самому Пскові на початку серпня, в ході якого владу повернули до рук дворян та купців, Хованському відчинили ворота міста.

Міські повстання продемонстрували недосконалість роботи державного апарату, в якому панували зловживання і казнокрадство. Суспільні протиріччя, що накопичувалися роками вимагали свого вирішення шляхом реформування державного управління та законодавства.

3. “Соборне уложення” 1649 р.

Уряд, починаючи з липня 1648 р. посилено готувався до Земського собору, основним завданням якого було створення нового законодавства, адже Судебник 1550 р. безнадійно застарів. Новий Земський собор розпочав роботу **1 вересня 1648 р** і завершився у **січні 1649 р.** На його засідання прибуло 350 депутатів, переважно з провінцій. За основу нового проекту “Уложення” взяли “Литовський статут” 1588 р., збірник розгорнутого кріпосницького права. За короткий час депутати провели значний об’єм роботи і затвердили всі *25 глав і 963 статті “Уложення”*.

“Уложення” 1649 р. оформляло як державний, так і соціальний лад Московської держави і захищало інтереси дворянства. Тому одним із перших питань, що виписувалося у новому законі, була помісна земля і вотчини дворян. Уряд встановив тверді норми величини помість дворянам, що знаходилися на службі (стаття 1). Визнавалося успадкування помість з умовою перенесення на спадкоємця службових зобов’язань, а також ототожнення поняття “помістя” і “вотчина”. Заборонявся перехід служилих вотчин монастирям і духовенству.

Нове законодавство повністю задовольнило дворянські вимоги, щодо кріпосних прав на селянство, відмінивши термін розшуку селян (“урочні літа”). До того ж право розшуку доповнювалося матеріальною відповідальністю і, якщо хтось переховував втікача, то платив штраф у розмірі 10 крб. за рік на користь законного власника. Разом з тим встановлювалась спадковість кріпосного стану, який поширювався і на дітей селянина-кріпака. Якщо збіглий селянин, або селянка вступили в шлюб, будучи в бігах, то до старого поміщика вони переходили усією родиною, навіть якщо один з них раніше був вільним або належав іншому землевласникові. Якщо чоловік або жінка мали дітей до шлюбу, то останні залишалися

також за старим власником. Власністю господаря визнавалося і майно селянина, яке могло бути продане за борги поміщика. Збіглий селянин підлягав поверненню з усім тим майном, яке він взяв з собою, втікаючи від поміщика. Всі угоди по оформленню кріпосної залежності вносилися в спеціальні реєстраційні книги.

З метою отримання більше податків, в “Уложенні” ліквідовувалися “білі слободи”, які приєднувалися до посаду міст і в такий спосіб повернули близько 10 тис. дворів з населенням понад 21 тис. чол. Нічого не отримали від нового законодавства церковники, а для справ по монастирських землях утворювався Монастирський приказ. Таке положення порушувало привілейоване становище церкви, тому згодом патріарх Нікон різко розкритикував “Уложення”.

Велику увагу нове законодавство приділяло державному устрою, зміцненню урядового апарату, визначалося поняття державного злочину. Під ним розумівся злочин проти царя, його влади (розділ II). До державних злочинів відносили: зраду, підбурювання до виступів проти влади, посягання на церкву та інші. За цю категорію злочинів передбачалася смертна кара. Поруч з цим призначалися і інші жорстокі покарання такі як відрубання рук, побиття батогами. В умовах наростання соціальної боротьби набирала особливого значення організація розшукової справи, тому доноси проголошувалися обов'язком для населення. У травні 1649 р. “Соборне уложення” було обнародовано і з часом у Західній Європі зробили його переклад на латинську, французьку та німецьку мови.

“Уложення” 1649 р. майже на два сторіччя стало головним законодавчим документом держави. Воно суттєво оновило нормативну базу існуючих державно-правових відносин. Однак “Соборне уложення” задовольняло лише інтереси дворянства і частково верхівку купців, не полегшуючи становище селянства та міських низів.

4. Організація управління та війська

В період царювання Олексія Михайловича відбувалися зміни в *управлінні державним апаратом*, зокрема спостерігалось посилення абсолютної монархії. Пройняте ідеологією абсолютизму, “Соборне уложення” 1649 р. стало основою для проведення відповідної соціальної і адміністративної політики. В особі царя втілювалося саме уявлення про державний порядок і Олексій Михайлович був яскравим представником абсолютистської системи, що прагнув тримати в своїх руках всі важелі управління та максимально володіти інформацією. Для вирішення цих завдань створили *Приказ таємних справ* – особисту канцелярію царя.

На початку правління царя Олексія в державному управлінні йому допомагав *Земський собор*, зібрання якого запровадили ще в XVI ст. *Перший собор 1566 р.* складався з ради церковників, Боярської думи, суддів центральних приказів, представників дворянства і привілейованого купецтва (всього 374 чол.). За своєю структурою Земський собор наближався до *станового представництва* Західної Європи. Спочатку справжнього представництва на соборах не було, однак, починаючи з **1613 р.**, вибори дійсно мали місце і ця практика збереглася і надалі. Собори скликалися не регулярно, а лише за крайньої необхідності за ініціативи влади. Рішення соборів *не були обов’язковими для царя* і носили дорадчий та інформативний характер. *Земський собор був потрібен царській династії поки монархи не відчували себе досить впевнено.* Таке положення існувало за Михайла та Олексія Романових до середини XVII ст. Зокрема з польською війною 1632-1634 рр. був пов’язаний Земський собор 1632 р., з ускладненнями з Туреччиною – Собор 1636 р., з питаннями про Азов – Собор 1642 р., міськими повстаннями – Собор 1648-1649 рр., повстанням у Пскові – 1650 р., а два Собори 1651 і 1653 рр. вирішували питання про підданство України. Однак після **1653 р.** *Земські собори більше не збиралися*, що було проявом посилення абсолютної монархії.

Іншим дорадчим постійним державним органом була *Боярська дума*. Офіційна діяльність цього органу була відновлена після ліквідації інтервенції. Особовий склад Боярської думи не зазнавав особливо різкої зміни і у ній заправляли родичі царя бояри та дворяни Стрешневи, Милославські, Нарішкіни та інші. До них примикали думні дяки (секретарі-консультанти), кількість яких досягало 13 і їх вплив на справи був часом визначальний. Функції Думи визначалися формулою “царь указал и бояре приговорили” і зводилися до обговорення законодавчих документів та вирішення важливих питань. Активну роль Дума відігравала у воєнних і посольських справах. Поряд з Думою при царі існувала його “ближня” або “тайна” дума, незалежний орган – нарада довірених осіб (4-6 чол.).

Управління державою на рівні середньої ланки здійснювалося за допомогою приказної системи. Приказна організація зростала без всякого плану, тому прикази виникали від нагоди до нагоди, з виникненням тієї чи іншої потреби. Приказом називалася установа, яку цар доручав особі із спеціальним, іноді тимчасовим призначенням. У середині XVII ст. існувало *понад 40 постійних приказів* і десятків тимчасових. Серед приказів виділялися органи, які відали основними галузями господарства і управління. Так, “Приказ великого двірця”, найстаріший орган, відав двірцевим господарством, а прямими і непрямими податками відали відповідно Приказ великої казни і Приказ великого прибутку. Судово-адміністративними справами відали прикази Холопій, Розбійний, Помісний. Спеціально для управління Москвою створили Земський приказ, а зовнішніми зв’язками відав Посольський приказ. Дипломатичними справами часто керували видатні діячі, а за царя Олексія таким був боярин *Афанасій Ордин-Нащокин* (1605-1680). У зовнішній політиці він був послідовним прихильником боротьби за вихід до Балтійського моря та створення флоту. Згодом Ордин-Нащокіна змінив *Артамон Матвеев* (1625-1682).

Військова справа спонукала до утворення окремих *органів управління*. Для стрілецьких військ був сформований Стрілецький приказ, для військ іноземного строю (найманців) – Іноземний, для рейтарів (важкої кінноти) – Рейтарський, для артилерії – Пушкарський, для постачання зброї – “Оружейный”. У віданні Розрядного приказу залишилося дворянське військо.

Існували спеціальні прикази, іноді з вузькими функціями. Так будівельними роботами відав Приказ кам’яних справ, обслуговував лише царську сім’ю – Аптекарський приказ, займався друком – “Печатный” двір. Складне нагромадження установ породжувало надзвичайну плутанину між територіальними і відомчими приказами. Аналогічна ситуація складалася і у судочинстві.

Спробою централізації управління стало заснування в 1658 р. Таємного приказу. Ця установа знаходилася безпосередньо при царі і контролювати державне управління у тому числі роботу дипломатів та військових. Так, керівник Посольського приказу Ордин-Нащокин під час переговорів з іноземними послами листувався з царем через Таємний приказ.

У державному управлінні на місцевому рівні влада була зосереджена в руках *воєвод*. Найменшою *адміністративною одиницею* виступало *місто з повітом*. Поділ на повіти був досить подрібненим і в кінці XVII ст. налічувалося 146 повітів. У міста воєводи призначалися підвідомчими приказами, яким допомагали дяки і піддячі. Воєводи відповідали за стан військових укріплень, збір дворянського ополчення, керували місцевою поліцією, розглядали дрібні судові справи. У прикордонних містах також воєводам доручались і посольські справи. Поряд з посадовцями на місцях існували органи місцевого самоуправління – губні й земські установи, які очолювали старости, що займалися збором податків.

Протягом XVII ст. у прикордонній місцевості були створені військово-адміністративні *округи* (розряди), які стали підгрун-

тям для формування майбутніх петровських губерній. Такими розрядами були Смоленський, Белгородський, Севський; в Сибіру – Тобольський, Томський, Єнісейський, Ленський та інші.

Протягом XVII ст. проходила реорганізація недосконалої *військової служби*, оскільки дворянське ополчення виглядало строкатим і безладним натовпом. Відриваючи дворянство від господарства, військова служба до того ж накладала на дворян значні витрати на утримання війська. Тому необхідно було створити регулярну армію і утримувати її за рахунок державної казни. Першим кроком до такого війська стало утворення у **1550 р.** *стрілецьких полків*, кількість яких у середині XVII ст. сягнула *40 тис. чол.* За часів правління Олексія Михайловича до війська почали набирати іноземців під назвою “войска иноземного строя”. Проте такі війська коштували дорого і були вкрай ненадійними. Тому почали набирати у армію на іноземний манер добровольців з росіян і видавати їм платню. До того ж дворяни, які не хотіли служити давали до війська замість себе “даточных людей”, тобто рекрутів, по одному з 100-400 дворів, щоправда після воєнних дій вони розпускалися по домівках. В результаті тривалої реорганізації армії у **1680 р.** у військах *числилося 164-232 чол.*, а також до служби залучалося *українське та донське козацтво*.

Покращилося і озброєння війська, зокрема солдатські полки мали мушкети, шаблі та піки. У стрільців крім рушниць були бердиші (сокири, насаджені на довгі держакі). Отже основна частина російського війська у XVII ст. вже мала *вогнепальну зброю*. Розширилося також застосування артилерії, до складу якої входили різнокаліберні гармати. Вага однієї крупнокаліберної гармати сягала 2400 пудів і для її перевезення потрібно було запрягти 74 коня. Поруч з цим російська армія поступалася західноєвропейським військам як озброєнням, так і тактичною підготовкою.

5. Церковний розкол

У XVII ст. церква залишалася останньою інстанцією, яка стояла на перешкоді централізації державної монархічної влади. Тому *причиною* неминучого конфлікту між світською і церковною владою, що привів до *церковного розколу* стало підпорядкування церкви державі. Утворення патріаршества в 1589 р. повинно було встановити незалежність російської церкви від константинопольського патріарха і водночас закріпити підлеглість її царській владі. Цар фактично одноосібно здійснював кадрову політику в церковній сфері та постійно втручався у справи віри. Поступово церква втрачала колишній вплив на державну владу, особливо після прийняття “Уложення” 1649 р., за яким створювався для здійснення судочинства у церковних справах Монастирський приказ. В зв’язку з цим у середовищі церковних сановників назривала опозиція світській владі та прагнення утвердити незалежність і навіть переважання своєї влади над владою світською. Опорою таких намірів стало патріаршество, вплив якого помітно посилювався за *Філарета* (1555-1633), який виступав як батько царя і це підсилювало світську владу. Але за інших патріархів таке посилення зміцнювало політичне значення церкви.

Після смерті патріарха Йосипа в **1652 р.** новим (шостим) патріархом за ініціативою царя обрали *Нікона* (Микиту Мінова). Дуже скоро новий патріарх здобув особливу прихильність царя, мав на нього великий вплив і добився того, щоб, подібно Філарету, називатися “великим государем”. Але цього для Нікона (1605-1681) виявилось замало і він спробував поставити владу патріарха вище царської, утвердити своєрідне теократичне правління, що викликало *церковний розкол*. *Приводом* до розколу стали проведені Ніконом *церковні реформи*, що були спрямовані на уніфікацію церковної обрядовості за грецьким взірцем в межах Російської держави, що значно

розширилася за рахунок земель України та Білорусії. В 1652 р. патріарх видав ряд постанов про форми церковних поклонів, хрещення трьома перстами замість двох, трикратне співання “алілуя” та інше. Одночасно за розпорядженням Нікона почали переписувати старі церковні книги в частині обрядовості та спалювати старі ікони. Патріарх закріпив своє реформування постановами спеціальних церковних соборів 1654 і 1655 рр.

Однак нововведення Нікона викликали опір з боку духівництва та народу, тому в **1654 р.** в Москві під час пошесті чуми спалахнув “*Чумний бунт*”. Головним противником “ніконіанського реформування” став колишній товариш Нікона протопоп *Аваакум* (1620-1682), а його послідовники стали називатися *старобрядцями*. Народ обурювала поведінка Нікона, який ставив себе вище царя, а обрядовість за своєю участю супроводжувалася небувалою пишністю. Побори з духівництва заради наживи не мали меж. Збагачуючись, патріарх від царя до того ж добився передачі у свою власність великих земельних володінь, рибних промислів на Каспії, соляних промислів на Уралі. Крім того під Москвою Нікон збудував свою пишну резиденцію Воскресенський монастир із гучною назвою *Новий Єрусалим*, де храмовий комплекс нагадував оригінал і вражав сучасників своїми розмірами.

Спочатку цар Олексій Михайлович не надавав значення діяльності Нікона, оскільки займався війною з Польщею, але після її завершення не мав наміру ділитися владою. Сутички між “великими государями” почалися з 1656 р., коли цар перестав відвідувати службу, що її відправляв патріарх і демонстративно почав уникати зустрічі з ним. Відчуваючи послаблення свого впливу, Нікон вирішив примусити царя до покори і 10 липня 1658 р. після закінчення служби він заявив, що залишає патріаршество та від’їхав до своєї резиденції. Патріарх розраховував, що його будуть перепрошувати повернутися, але по-

милився. Відмовившись від виконання обов'язків московського патріарха, Нікон заявив, що він залишається патріархом “всія Руси”. Тоді цар спробував оформити усунення Нікона і призначив на Церковному соборі 1660 р. обрання нового патріарха, але наштотувалося на заперечення вчених київських монахів, які вказували на право суду над патріархом належить лише вселенським патріархам (константинопольський, єрусалимський, антіохський і александрійський). Лише в листопаді 1666 р. до Москви для суду над Ніконом прибули єрусалимський та антіохський патріархи і привезли повноваження від двох інших своїх колег. На Церковному соборі **1 грудня 1666 р.** Нікона засудили і позбавили патріаршества, після чого вислали в Білозерський Ферапонтів монастир, де він прожив під суворим наглядом до 1681 р. Лише наступний цар *Федір Олексійович* (1661-1682) дозволив Нікону повернутися із заслання у Воскресенський монастир, але колишній патріарх помер у дорозі під час переїзду.

На соборі 1666 р. розглядалася не тільки “справа Нікона”, але й розкол у церкві і патріархи підтримали нововведення та засудили старообрядство, щоправда царю довелося скасувати повноваження Монастирського приказу у частині судочинства. Проти розкольників розпочалася активна боротьба, а їх лідера Аваакума (Івана Неронова) вислали у Пустозерськ, де у 1682 р. спалили як єретику. Серед старовірів було чимало бояр: *Морозова, Урусова, Хованський* та інші.

За стару віру розгорнулася тривала боротьба в ході якої позначилася прихована національна ідея, що поступово перетворювалася в заперечення всього іноземного, принципове відкидання всього нового. До того ж жорстокі переслідування розкольників сприяли розвиткові їх релігійного фанатизму. Народ вбачав у розколі насамперед форму боротьби, спалахи якої проходили під відповідними гаслами та мріяв про “доброго” царя.

6. Зовнішня політика уряду за царя Олексія

З середини XVII ст. зовнішня політика Московської держави спрямовувалася на боротьбу з Польщею за українські і білоруські землі та із Швецією за вихід до Балтики. В зв'язку з цим Деулінське перемир'я (1618) та Поляновський мир (1634) були тимчасовими документами у боротьбі з Польщею. У 1648-1654 рр. розгорнулася широкомасштабна боротьба українського народу, яку очолив гетьман *Богдан Хмельницький* (1595-1657). Його козацьке військо розгромило поляків під *р. Жовті Води* (19 квітня 1648 р.), під *Корсунем* (17 травня 1648 р.), біля *Пилявець* (вересень 1648 р.). Влітку 1649 р. нищівного удару зазнала армія польського короля Яна-Казимира під *Зборовом*. В битві під *Батогом* **1 травня 1652 р.** козаки Б. Хмельницького нанесли вирішального удару по армії короля. В результаті визвольної боротьби українського народу Правобережна Україна була звільнена від влади Польщі. Неодноразово Б. Хмельницький посилав депутації до царя Олексія із пропозицією про “прийняття” України “під царську руку”, але Москва реагувала надзвичайно обережно. Зазнавши важких втрат у війні з Польщею (1632-1634), росіяни вичікували, поки козаки і поляки виснажать одне одного. Проте у 1653 р., коли українці стали погрожувати тим, що віддадуть перевагу Туреччині, росіяни не могли більше зволікати з вирішенням цього питання. Тому **1 жовтня 1653 р.** *Земський собор* у Москві прийняв рішення про *приєднання України* та про війну з Польщею. В *Переяславі* **8 січня 1654 р.** Б.Хмельницький скликав козацьку раду, на якій було офіційно проголошено про перехід України під зверхність московського царя, мотивуючи православною вірою.

Після оголошення *російсько-польської війни* (1654-1667), російська армія на чолі з самим царем на початку **травня 1654 р.** виступила в похід на *Смоленськ* і 4 червня був взятий *Дорогобуж*. Поляки не змогли налагодити надійну оборону, тому

полкам В.Шереметева майже без бою вдалося здобути *Полоцьк*, після чого росіяни оточили *Смоленськ*. Внаслідок кількох потужних штурмів **23 серпня 1654 р.** смоленський гарнізон склав зброю. В цей час з південного заходу на поляків наступало козацьке військо Б.Хмельницького. Російська армія вдало провела наступ і восени 1654 р. зайняла Східну Білорусь.

У березні 1655 р. об'єднані війська Б. Хмельницького та Трубецького успішно просувалися у напрямку *Львова*. Однак королю *Яну-Казіміру* вдалося укласти *договір з кримським ханом*, який направив в Україну свої орди, що примусило російсько-українські полки відійти до *Білої Церкви*. Тим часом основні російські залоги під командуванням царя Олексія вели наступ на *Мінськ* і в **липні 1655 р.** передові полки Б. М. Хитрово увійшли в місто. Успіх сприяв росіянам і вони здобули протягом місяця ще й *Вільну, Ковно і Гродно*. Таким чином в руках царя опинилися основні білоруські міста: *Вітебськ, Борисів, Могилев, Шклов* та інші. Російська армія вийшла на кордони Польщі і була здатна розвивати успіх.

В цей час скрутним становищем Польщі несподівано скористалася *Швеція*. Шведський король Карл X, давній суперник Польщі в боротьбі за Прибалтику, на чолі своєї армії вдерся у Польщу з півночі і швидко захопив всю польську територію разом із Варшавою. Польський король ледве встиг утекти у Сілезію і готовий був відректися від престолу. У Москві атаки шведів розцінювали як намагання зупинити успішне просування російських військ на Захід та до берегів Балтики. Перед загрозою посилення Швеції керівник Посольського приказу А. Л. Ордін-Нащокін рішуче підтримав план війни з Швецією, тому вирішили укласти *перемир'я* **весною 1656 р.** з польським королем і воювати із шведами.

Російська армія на чолі з царем **15 травня 1656 р.** рушила в Прибалтику і 8 серпня було взято *Динабург* та *Кокнесс*. Восени вдалося здобути ще ряд міст: *Дерпт, Нейгаузен, Марієнбург,*

Ніешанц, Нотебург. Проте Ригу взяти не вдалося, бо гарнізон підтримувався з моря флотом. Тимчасом Польща встигла зібратися з силами і звільнити свою територію від шведів. Після смерті Б.Хмельницького 2 липня 1657 р. українським гетьманом проголосили *Івана Виговського* (пом. 1664), який почав проводити пропольську політику. За таких обставин в Москві вирішили *примиритися з Швецією і відновити війну з Польщею*. У *Валієсарі* уклали перемир'я із Швецією на три роки підтвержене в **червні 1661 р. Кардісським миром**. Росія повертала Швеції всі свої завоювання в Лівонії, так і не здобувши виходу до Балтики. Польща також вирішила забезпечити собі тил і підписала в *Оліві* мирний договір із Швецією.

За таких обставин Росія відновила бойові дії проти Польщі, однак російсько-українські війська в 1660 р. зазнали поразки під *Чудновом*. В результаті Правобережжя знову потрапило під владу Польщі. Внутрішній стан Росії в 60-х рр. XVII ст. погіршився новою хвилею народних рухів, тому Москва пішла з Польщею на *Андрусівський мир 1667 р.* ціною поділу України. За цим договором до Росії відійшла Лівобережна Україна, Київ та Сіверщина з Смоленськом.

Доля Правобережжя стала цілим випробуванням, адже виснаженим станом Польщі вирішила на цей раз скористатися Туреччина. За *Бахчисарайським договором 1672 р.* до складу Оттоманської імперії відходило *Поділля* аж до **1699 р.** Подальшу боротьбу із турками продовжать наступники Олексія Михайловича.

Загалом зовнішня політика Олексія Михайловича характеризувалася половинчастістю досягнень. При вимушеній згоді на поділ України, який залишив Правобережну Україну і Білорусію під владою Польщі ще на ціле століття, Росія війною 1654-1657 рр. остаточно визначила своє пануюче становище в Східній Європі та спричинила регрес польської державності.

Тема 8

СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ В РОСІЇ

у 60-70-х рр. XVII ст.

---

1. Причини та хід повстання в Москві (1662 р.)

В 60-70-х рр. XVII ст. в Росії відбувалось зростання народного незадоволення пов'язане з важким фінансовим становищем держави. Виснажливі війни з Польщею (1654) та Швецією (1656) примушували царський уряд шукати все нові і нові джерела фінансування. Тому була обрана політика екстреного фінансування казни, а саме збору «п'ятої деньги» (п'ятої частини власності кожного платника податків), примусових позик у монастирів та випуску мідних грошей.

У зв'язку з цим, починаючи з 1654 р., уряд Олексія Михайловича почав випускати мідні гроші замість срібних за тим самим номіналом. При цьому срібні гроші (єфімки) вилучалися з обігу і осідали в казні. Тому ціни на всі товари та продукти відчутно вирости (зокрема на хліб місцями у 50 разів). Встановилося дві ціни: на «білі» (срібні) та «червоні» (мідні) гроші, за курсом 1:14. Це привело до того, що населення (особливо міське, стрільці, солдати) різко збідніло. Навпаки купецтво та землевласники багатіли за рахунок спекулятивних операцій з мідними грошима.

Незадоволення наростало і вибухнуло під назвою «*мідний бунт*». В ніч на **25 липня 1662 р.** по Москві були розклеєні «воровские листы» в яких перераховувалися провини бояр Милославського, Ртищева, Хитрово, Стрешнева, купців Шоріна, Задоріна, причетних до фінансових обороток. Зранку 25 липня в Москві почалися погроми і тисячний натовп ринувся в заміську резиденцію царя – с. Коломенське, де знаходився цар з урядом.

Силою повсталі увірвалися до палацу і вручили царю свої вимоги. Цар і оточення не були готові до такого розвитку подій, тому, щоб виграти час, вступили в переговори з прибулими. Цар пообіцяв покарати винних і при цьому переховував ненависних народів бояр. Йому вдалося заспокоїти повсталих і повернутися по домівках.

Проте на зворотному шляху втихомиреним москвичам зустрівся новий ще більший (близько 10 тис.чол.) войовничо налаштований натовп. Знову відбулася зустріч з царем, але на цей раз «тішайший» цар тримався більш упевнено, бо знав, що до Коломенського стягуються стрілецькі та наймані війська. Як тільки повсталі покинули палац на околицях Коломенського їх зустріли армійські підрозділи і почалася кривава розправа. Близько 7 тис. незброєних людей безжалісно посікли та топили в Москві-річці. Після слідства головним винуватцям відтинали руки, ноги, язик, багатьох відправили на каторгу.

Повстання було придушено, але все таки цар і двір були вимушені *відмінити* на початку **1663 р. випуск мідних грошей**. Утворився дефіцит бюджету, який уряд частково перекрив примусовими позиками у церкви й монастирів. Для одержання іноземної срібної монети тимчасово запроваджувалася монополія держави на вивіз за кордон хутра, шкіри та інших ходових товарів.

2. Селянська війна під проводом С. Разіна

Потужним соціальним рухом, що розхитував підвалини кріпосної Росії була селянська війна під проводом *Степана Разіна*. Повстання охопило величезну територію: Дон, Поволжжя, Приуралля, Сіверську Україну, Соловки та ін. У ньому брали участь різні групи кріпосного селянства і холопів, «опальні та кабальні», донські і волжські козаки, робітники та «гулящі» люди, міська біднота, чуваші, мордва, марійці і інші народи Росії.

Соборне Уложення 1649 р. різко погіршило положення селян, остаточно їх закріпостивши. Зростали натуральний і особливо грошовий оброки. Все це приводило до розорення селянства і їх втечі в заволжські степи, на Волгу та Дон. Існував навіть вираз: «З Дону видачі немає». Уряд не міг справитися з цими проблемами, оскільки без цієї категорії селянства не могла обійтися ні волжська торгівля (бурлаки), ні промисли. До того ж зігнана «реформами мідних грошей» частина «служилих людей» (військових) змушена була шукати порятунку на Дону. В 1660 р. турки перегородили Дон поблизу Азова цепом і вихід в Азовське і Чорне море виявився закритим. В результаті в цей час соціально-політична атмосфера на Дону ще більше загострилася.

Головним організатором соціального руху стало донське козацтво. Селянській війні під керівництвом С. Разіна передувало повстання **1666 р.**, яке очолив *Василь Родіонович Ус* (на прізвисько Черниус). Він запропонував «голутовенным» (бідним) козакам піти походом до царя і найнятися на службу, на що відгукнулося близько 500 кінних і 200 піших чоловік. На кораблях вони відправилися до Воронежа і **10 червня 1666 р.** вступили в переговори з місцевим воєводою В. Уваровим. Воєвода зв'язався з урядом і отримав грамоту, згідно з яким до Москви дозволялося прибути лише 6 козакам. Але козаки не підкорилися і продовжили свій похід далі на Москву. На початку липня козаки підійшли до *р. Уни*, що поблизу Тули і стали табором. Скоро Упський табір став притулком для маси незадоволених селян.

Олексій Михайлович був занепокоєний козацьким виступом і відправив до Тули війська під командуванням *Юрія Борятинського*. Той, побачивши на місці, що озброєних повсталих кілька тисяч, вступив в переговори і домовились, що 10 кращих козаків поїдуть з «челобитной» до Москви в Разрядний приказ. Там царські чиновники вирішили внести розкол в ряди повсталих тим, що верхівці видали платню і зарахували на службу.

Решта козаків повинна була видати всіх збіглих селян і повернутися назад. Але «челобитчики» не зрадили своїх товаришів і таємно втекли з Москви. На загальному зібранні в Упському таборі вирішили повернутися назад на Дон. Повсталим стало ясно, що надіятися на царя нічого і добувати собі волю потрібно зі зброєю в руках. Загалом мирний похід В.Уса підготував належне підґрунтя для подальшої боротьби.

В кінці 60-х рр. XVII ст. соціальна боротьба на Дону розгорілася з новою силою, що проявилася в повстанні під проводом С. Разіна. В цілому повстання можна поділити на *два етапи*:

1) **1667-1669 рр.** – розбійницький похід на Каспійське море;

2) **1670-1671 рр.** – селянська війна.

Степан Тимофійович Разін (1630-1671) народився в Зимовейській станиці в сім'ї «домовитого» (заможного) козака, але зв'язав свою долю з бідним козацтвом. В 1652 р. Разін побував в Соловецькому монастирі, а в 1658 р. відвідав Москву в складі козацького посольства. В 1665 р. царський воєвода Ю.Долгорукий повісив старшого брата, Івана Разіна за самовільний відхід на Дон під час війни з Польщею. Ця подія в поєднанні з посиленнями спробами уряду позбавити козацтво завойованих вольностей не могли не вплинути на талановитого, волелюбного Степана.

Навесні **1667 р.** на чолі загону козаків Разін з'явився у верхів'ях Дону поблизу *Панишина горodka*. Звідси пор.Камишенці він вийшов на Волгу і пішов вниз по течії у напрямку *Астрахані*. Так розпочався грабінницький похід С. Разіна, незважаючи на попередження уряду «отстать от воровства». Загоном у 2 тис. чол. козаки грабували каравани суден, що належали царю, патріарху, купцю Шоріну та іншим. Уникаючи сутичок з царськими залогоми разінці обійшли великі міста-фортеці на Волзі (Царицин, Чорний Яр, Астрахань) і вийшли у Каспійське море. Звідси козаки дісталися до р. Яїк і здобули м. *Гур'єв*.

Всю зиму 1667-68 рр. козаки готувалися до закордонного походу на Персію і в **березні 1668 р.** на 10 стругах вийшли в море. Разін та його козаки напали на міста *Дербент, Баку*, де здобули різні товари та звільнили полонених. Поблизу *м. Решт* відбулась перша битва з персами в якій козаки отримали перемогу. Бажаючи виграти час та відпочити, разінці написали послів до персидського шаха з проханням виділити їм землю для місця проживання, але російський цар попередив шаха, про те що той має справу з розбійниками, тому така дипломатія закінчилася нічим.

А тим часом Разін пішов ще далі на південний схід і, розгромивши *м. Ферехабад*, досягнув півострова Миан-Кале. Тут, страждаючи від хвороб, козаки перезимували і **весною 1669 р.**, погромивши поселення на туркменському березі, повернули назад до Астрахані. На шляху, поблизу Баку у **липні 1669 р.** вони зустрілися з персидським флотом *Менеди-хана*, що складався з 50 суден і сходу його розбили.

Царський уряд був в широко інформований про перемоги козаків і вислав назустріч разінцям до Астрахані загін князя *Львова* із мирними пропозиціями. Разін з козаками їх прийняли і **25 серпня 1669 р.** увійшли до Астрахані. Тут вони здали воеводі Прозоровському трофейну артилерію, полонених та товари, захоплені в Персії. Після цього разінці повернулись на Дон. Всю зиму 1669 р. до Кагальницького городка, де знаходився С. Разін і розсилав свої «прелесные грамоты», сходилися неможливі козаки та готувався новий похід, але цього разу уже проти бояр та дворян.

Навесні 1670 р. С. Разін із загоном в 7 тис. чол. розпочав похід і до нього приєдналися ще й козаки Василя Уса. Об'єднане військо в 13 тис. чол. **15 квітня** підійшло до *Царицина* і взяли його, бо міщани та стрільці перейшли на бік повсталих, тому ворота міста були відкритими.

Разін розумів, для того щоб іти на Москву потрібно забезпечити собі тил, тому з Царицина повернув знову на південь до Астрахані. Приєднавши загін стрільців Львова, Разін без бою заволодів *Чорним Ярмом* і 19 червня підійшов до *Астрахані*. Користуючись всебічною підтримкою міської бідноти, повстали таємно були проведені у місто і в такий спосіб **22 червня** заволоділи ним. Залишивши в Астрахані загін В.Уса і Федора Шелудяка та відправивши свого брата Фрола на Дон, Разін вирушив вверх по течії Волги. У таких діях проявилась слабкість козацького керівництва, оскільки розпорозувалися сили повстанців. Щоправда на шляху до Саратова, Самари і Сибірська до повсталих приєдналися значна кількість співучасників селянської війни, що відгукнулися на розіслані «прелесные грамоты». Разін на чолі війська в *10 тис. чол.* оволодів **15 серпня** *Саратовом*, а **22 серпня** – *Самарою*.

Селянська війна носила яскраво виражений антикріпосницький характер. Поруч з цим був притаманний війні і наївний монархізм, що відбивав патріархальну віру у доброго царя. Разін заявляв, що з ним іде старший син царя Олексій (на той час уже помер), та патріарх Нікон (на той час уже позбавлений патріаршества).

Заклики Разіна мали широкий відгук. Піднялося селянство Поволжя, великих промислових сіл Морозова під Нижнім Новгородом, Лисково і Мурашкіно, селяни Пензи, Тамбова, Чугуєва та ін. Селянська війна розгоралась і **4 вересня** Разін уже із *20 тис. чол.* підійшов до *Сибірська*. Війська воєводи *Милославського* закрились у фортеці, почалася облога міста. І знову була допущена та ж помилка – розпорозення військ. З-під Сибірська Разін розсилав війська по окрузі. Михайло Харитонов та пішов на Пензу, Максим Осіпов – на Нижній Новгород.

Царський уряд був страшенно занепокоєний успіхами С. Разіна. Тому в серпні 1670 р. почалися збори дворянського опол-

чення. До Поволжя направлялися відбірні війська на чолі з князями *Юрієм Баратинським та Юрієм Долгоруким*: московські стрільці, драгуни (легка кіннота), рейтари (важка кіннота). Під стінами Симбірська **4 жовтня 1670 р.** відбулася кровопролитна битва, в ході якої С. Разін був важко поранений і розпорошені козацько-селянські війська потерпіли поразку та відійшли на Дон. Розрізнені загони *Федорова* (м. Верхній Ломову, Кадом), *Чирка* (Кадом), *Шилова* (Шацьк), *Білоуса* (Темніков), *Мещерякова* (Тамбов), *Микитинського* (Макар'євський монастир), *Васил'єва* (Симбірськ), селянки *Альони* (Темніков) ще тривалий час утримували поміщиків і страшному напруженні. Повстання поширилося на північ у м. Унжу, де діяв *І. Пономарьов*, і навіть на Соловецькі острови, де з'явилися разінці *Сарафанов*, *Кожєвников* і ін.

Враховуючи серйозну небезпеку, що нависла над кріпосницькими порядками, уряд направляв у Поволжя все нові і нові армійські підрозділи, які з надзвичайною жорстокістю придушували повстання. В одному тільки *Арзамасі* Догоруков стратив близько 12 тис. чол., а всього на території селянської війни – до 100 тис. чол. Воевода *Ромадановський* і український гетьман *Многогрішний* розгромили повстання в Сіверський Україні.

До весни 1671 р. полум'я селянської війни в Поволжі вдалося пригасити. А тим часом на Дону у *Кагальницькому городку*, де перебував після поранення С. Разін козацька старшина встановила тісний зв'язок з московським урядом. Бажаючи себе врятувати, козацька верхівка схопила **14 квітня 1671 р.** С. Разіна і видала царським воеводам. Козацького ватажка відправили в Москву, де **6 червня 1671 р.** четвертували на Красній площі.

Проте із розправою над С. Разіним повстання не завершилось і народна боротьба тривала. **Навесні 1671 р.** Ф. Шелудяк ходив походом із Астрахані на *Симбірськ*, але і на цей раз місто не зміг взяти, та й розгромлене селянство Поволжя було не в силах його підтримати. Проте і урядовим військам нелегко було

справитися із найбільш активними сподвижниками С. Разіна В. Усом та Ф. Шелудяком в *Астрахані*, які трималися ще до листопада **1671 р.** В 1673 р. на Дону діяв загін *Івана Міюски*, а в **1675 р.** – *Семена Буянки*, козаки якого піднімали селян на боротьбу під *Козловом, Рязьськом, Тамбовом*. Відгомін селянської війни подекуди тривав ще аж до **1689 р.**

Селянська війна під проводом С. Разіна стала найпотужнішим у XVII ст. проявом антикріпосницького протесту проти політики запропонованої Романовими. Вона потерпіла поразку бо не була позбавлена всіх недоліків селянського руху того часу: розпорошеності, стихійності, неорганізованості, наївного монархізму та ін.

3. Соловецьке повстання (1668-1676)

Соловецьке повстання («Соловецкое сидение») спалахнуло на *Соловецьких островах* (площа 347 км²) у *Білому морі*. Це повстання тісно пов'язане із церковним розколом, який був реакцією на церковні реформи, що почалися в 1654 р. Соловецький монастир, що був заснований в 30-х рр. ХУ ст., став одним із центрів розколу. Свій пасивний протест ніконовським реформам монахи Соловецького монастиря проявили ще у **1657 р.** Управління монастирем з 1666 р. опинилося в руках монастирських низів, а з **1668 р.** заворушення перейшло у відкрите повстання, після того як була надіслана царська грамота з вимогою визнати церковні реформи.

У повстанні брали участь усі верстви монахів: «соборні» старці на чолі з архімандритом відстоювали свою релігійну і адміністративно-господарську самостійність; рядові («чорні») старці від суто церковних питань поступово переходили до боротьби з привілейованою частиною монастирської братії – «соборними» старцями за зрівняння у правах по управлінню монастирем. У цьому протистоянні не стояли осторонь і «служилі люди».

Тривалі переговори з урядом не дали результатів. До Москви була послана чолобитна, в якій викладалися докази на користь старої віри і до 1676 р. тривала відкрита боротьба. Цьому сприяла селянська війна (1670-1671) в Поволжі, звідки відбувався приплив стрільців та козаків, особливо після поразки основних сил повстанців. В цей час повстання очолили монастирський селянин *С. Васил'єв* та збіглий холоп *І. Воронін*.

Для придушення Соловецького повстання царський уряд направив в **1674 р.** війська на чолі з воєводою *Мещеріновим*, який взяв монастир в тривалу облогу. В своїй доповідній записці царю воєвода оцінював сили оборонців у близько 700 чол., із них 300 – монахи, решта – стрільці, козаки, збігли селяни. Повсталих підтримувало навколишнє населення, яке зокрема постачало харчі обложеним. Мужньо захищалися оборонці монастиря впродовж кількох років і тільки зрада одного монаха-перебіжчика, який відкрив людям воєводи таємний хід, привело до захоплення фортеці **22 січня 1676 р.** Після цього почалася жорстока розправа в ході якої майже всі повстанці були страчені. Проте частині козацтва все ж вдалося уникнути покарання і вирватися на материк та відійти на південь у донські степи, де ще місцями тривала боротьба.

Розправа над повстанцями показала, що уряд відмовлявся йти на поступки, покращувати умови життя простого народу. Об'єднання широких верств населення з царською владою на початку правління Михайла Романова в другій пол. XVII ст. остаточно розпалося, але віра у доброго царя продовжувала жити в народі. Характер державного правління все більше набирал рис абсолютної монархії.

Тема 9

РОСІЙСЬКА ДЕРЖАВА

в 70-90-х рр. XVII ст.

---

1. Вступ на престол Федора Олексійовича (1676-1682)

Після смерті Олексія Михайловича **29 січня 1676 р.** престол перейшов до 14-річного *Федора Олексійовича* (1661-1682), старшого сина від першого шлюбу Олексія з Марією Милославською. Батько подбав, щоб Федір отримав гарну освіту, тому його головним наставником був відомий білоруський та російський церковний діяч, поет *Семіон Полоцький* (1629-1680). Будучи прихильником розширеної світської освіти, він познайомив Федора не тільки з богослов'ям, але й з філософією, риторикою, іноземними мовами. Федір мав багату особисту бібліотеку, цікавився живописом, музикою, складав вірші. Особливим захопленням були коні та стрільба з луку. Саме за часів його правління в Росії виникають перші кінні заводи.

На жаль, подібно до давнього родича Федора Івановича (1557-1598), Федір Олексійович мав слабе здоров'я. За повідомленнями окремих іноземців, він у 12 років потрапив під сані і після цієї аварії Федір не зміг повністю реабілітуватися. Російські ж джерела вказували, що цар страждав спадковою хворобою Романових – цингою.

Після вступу на престол змінився царський двір і Наришкіни не змогли втриматися на ключових позиціях. Боярин А.Матвеев, близький до Наришкіних, який керував Посольським приказом, був засланий у Пустозерськ, через наклеп з боку Милославських. Тому головні пости зайняли Милославські, а центр державного управління змістився у *Думу*, кількість членів якої збільшилась з 66 до 99. З часом Федір почав формувати своє власне оточення

до якого увійшли дворянин *І.Язиков*, брати Олексій та Михайло *Ліхачови*, а також молодий Василь *Голіцин* (1643-1713). Разом вони склали «ближню» або «таємну» думу.

У правління Федора Олексійовича проводилися реформи, що спрямовувалися на централізацію влади та посилення позицій дворянства. У **1678 р.** був проведений загальний *перепис населення*, а в **1679 р.** введено *подвірний податок* – перший крок до подушного податку, що пізніше запровадив Петро I. В **1680 р.** проводилася *військова реформа*. Для її здійснення створили «Роспись перечневою ратным людям». Згідно цього документу всі військові розподілялися по 9 територіальних округах, у кожному по 7 полків. В результаті формування полків стало чітким і оперативним. Військовими справами відав *Ю. Долгоруков* (пом. 1682), який очолював Разрядний, Рейтарський та Іноземний прикази. Складними судовими справами займалась новоутворена «*Расправная палата*». На відміну від батька, що відроджував місцеве самоврядування, Федір повернув розширені права воєводам, а виборні посади скасував, чим *посилював централізоване управління містами*.

Здійснювався вплив на *побут* і за указом 1681 р. заборонялося при Федорі носити надто дорогий одяг боярам та дворянам (дорожчий ніж у царя). Це ж стосувалося щодо вбрання і спорядження карет та саней. Крім бояр та дворян нікому не дозволялося їздити більш ніж на одному коні в упряжці. Придворні у визначені царем дні повинні були з'являтися при дворі у європейському одязі. Ця практика станового регламентування пізніше буде розвинена при Петрі I.

В грудні **1681 р.** був скликаний *Земський собор*, що не збирався з 1653 р. Головним результатом його роботи стала *відміна місництва* – системи розподілу службових місць в державі за родовитістю. **12 січня 1682 р.** був підписаний відповідний закон після чого на місцях відбувалося *спалення «разрядних книг»*.

Особлива увага зверталася Федором Олексійовичем на *архітектуру та містобудування*. За його кресленнями були збудовані Малий Кремлівський палац, Олексіївська церква Чудова монастиря. Улюбленим місцем царя був район Москви – Воробйово, де звели новий кам'яний палац, що поліпшував протипожежну безпеку. Красну площу очистили від наметів та лавок, центральні вулиці вимостили каменем, провулки – деревом.

Нещасливо складалося *особисте життя* царя Федора. За порадою Язикова він вирішив одружитися з донькою небагатого дворянина з Польщі – *Агафією Семенівною Грушецькою*. **18 липня 1679 р.** відбулося весілля, але 11 червня наступного року під час пологів цариця померла. А через два тижні не стало дитини – царевича *Іллі*.

Головним напрямком зовнішньополітичної діяльності уряду Федора Олексійовича залишалося *«українське» питання*, а тому боротьба з Туреччиною. Зайнявши Правобережну Україну, Османська імперія прагнула захопити і Лівобережжя. Спалахнула чергова *російсько-турецька війна (1676-1681)*. **Влітку 1677 р.** 200-тис. турецька армія вторглася в Україну і почала бойові дії в районі *Чигирина*. Оборону фортеці очолили *Г. Ромадановський та І. Самійлович* об'єднаного російсько-українського війська (70 тис. і 50 тис. чол. відповідно). Протягом 1677-78 рр. відбувалися турецькі походи до Чигирина, що завершилася **влітку 1678 р.** підривом та спаленням фортеці. Відсутність військових сил для продовження боротьби примусило царський уряд почати мирні переговори. У **1681 р.** в *Бахчисарай* був підписаний мирний договір з Кримом (на 20 років) та ратифікований султаном. За його умовами Росія нічого нового не отримувала, а підтверджувала володіння Лівобережжям з Києвом, щоправда із заборону заселяти Правобережжя.

Після смерті дружини Агафії здоров'я Федора Олексійовича відчутно погіршилося. Поруч з цим, придворні переконали царя

вступити у другий шлюб цього разу із 17- річною донькою родовитого боярина *Марфою Матвіївною Апраксіною*, а **15 лютого 1682 р.** відбулося вінчання. Проте все це виявилось марним – **27 квітня 1682 р.** цар Федір у 21-річному віці несподівано помер. Придворні засвідчили, що він покуштував торт, спеціально для нього спечений, а це дало привід для чуток про його отруєння.

2. Регентство Софії Олексіївни

Оскільки Федір Олексійович помер бездітним, то питання престолонаслідування повстало досить гостро. Вибір випадав на когось із дітей Олексія Михайловича, яких на той час залишилося четверо: *Іван, Петро, Софія і Наталія*. Ще задовго до цих подій при дворі йшло протистояння двох партій родичів дружин Олексія Михайловича – Милославських та Нарішкіних.

Одразу після Федора Олексійовича **28 квітня 1682 р.** на престол був посаджений Нарішкіними його десятилітній молодший брат по батьківській лінії – *Петро Олексійович* (майбутній імператор Петро I). Обрання Петра (1672-1725) відбувалось поспіхом, без дотримання процедури скликання Земського собору, тому не могло обіцяти нічого втішного. Милославські скористалися цим і, під їх тиском, другим царем намагалися проголосили царевича *Івана Олексійовича* (1666-1696). Іван був непридатний до публічної діяльності, так як хворів на цингу, погано бачив і заїкався. Проте для коронації було виготовлено двомісний трон, а оскільки обоє монархів були неповнолітніми, то правити мала мати Наталія Нарішкіна. Однак Нарішкіній не вдалося підібрати досвідчених людей для формування уряду, чим і скористалися Милославські, використавши стрілецьке військо.

Ще за життя Федора серед стрільців почалося бродіння. Їх очільник, уже літній *Ю. Долгоруков*, перестав впливати на своїх підопічних, тому не контролював полковників, які розкрива-

ли платню стрільців. Таке положення спровокувало **15 травня 1682 р.** збройний виступ стрільців і прихід їх у Кремль. Безпосереднім приводом до заколоту стала чулка, що ніби Нарішкіни вбили царевича Івана. Щоб заспокоїти заколотників на ганок вивели обох царевичів Петра і Івана. Це розрядило атмосферу і військові почали розходитися, але все зіпсував Долгоруков. Він накинувся на стрільців із погрозами, а ті в свою чергу знову занервували і вбили свого начальника та ще кількох бояр у тому числі А. Матвєєва (вихователя Петра I). В ознаменування перевороту стрільці, крім виплати платні, вимагали встановити на Красній площі стовп з перерахуванням усіх їх заслуг та імен страчених ними бояр.

В ході заколоту, що тривав два дні було здійснено дворцєвий переворот і до влади прийшли Милославські. **26 травня 1682 р.** другим царем проголосили Івана, а **25 червня** обидва царя були *вінчані на царство* в Успенському соборі. За поданням стрільців першим царем бояри назвали Івана і до повноліття братів проголошувалося регентство (управління) *Софії Олексіївни* (1657-1704). Донька Олексія Михайловича і Марії Милославської, двадцятип'ятилітня Софія була сама здібна та енергійна із нащадків (вся в батька). Отримавши гарну освіту від Семіона Полоцького, Софія брала активну участь у державних справах при браті Федорі. Здобувши таким чином певний досвід державного правління, Софія вирішила прибрати до рук владу. Одразу ж за її вказівкою почалися перестановки в уряді, на чолі якого став *В. В. Голіцин*, *І. Хованський* очолив Стрілецький приказ, *І. Милославський* – Іноземний та Рейтарські прикази.

Здійснивши дворцєвий переворот, стрільці почали вільно себе почувати і вважали, що вони можуть впливати на подальше правління. Зокрема, оскільки серед них було чимало старовірів, вони почали вимагати відновлення старих церковних порядків, а 5 липня в Грановитій палаті був влаштований диспут між церковними ієрархами і старовірами. В дискусію спробувала

втрутитися Софія, але їй недікатно порадили піти в монастир. Стало зрозуміло, що стрільці на чолі з Хованським перетворюються в грізну і неконтрольовану силу.

Тепер на чергу стало питання про приборкання самих стрільців. Столицею поповзли чутки, що стрільці готують змову, тому Софія покинула Москву і відправилася в *Троїце-Сергієвську лавру*. Використовуючи досвід боротьби з поляками, там вона звернулася до дворян по допомогу зібрати ополчення і приборкати стрільців. Опираючись на ополчення, Софія **17 вересня** викликала у свою резиденцію в с. Воздвиженське начальника стрільців І.Хованського і його сина. Після їх прибуття вони були схоплені і страчені. Стрільці, дізнавшись про такий розвиток подій вчинили новий заколот, однак проти ополчення виступити не ризикнули і послали депутацію до Софії з капітуляцією. Стрільцям було наказано знести свій стовп на Красній площі, начальником призначили думного дяка *Ф. Л. Шакловитого* (пом. 1689). На знак вдячності *дворянам* Софія видала ряд *указів* на їх користь: були збільшені межі помість, проводився пошук збіглих селян.

Поруч з цим її уряд на чолі з Голіциним на самому початку зазнав ряду невдач, особливо у *зовнішній політиці*. Без особливих успіхів велися переговори з *Польщею*. На той час польський король *Ян Собеський* створював союз у Європі проти Туреччини. У **1686 р.** підписали «вічний мир» з Польщею, за яким Лівобережжя з Києвом залишалася за Росією (хоча Росія уже володіла цими землями з 1654 р.).

Російська держава вступила в союз європейських держав і зобов'язалася почати війну з *Кримом* – васалом Туреччини. **Влітку 1687 р.** 50-тисячна російська армія на чолі з В. Голіциним виступила в *перший Кримський похід*. До них приєдналися війська гетьмана *І. Самійловича*. Татари підпалили траву в степу, тому війська зазнали втрат і без води та провізії змушені були *повернути назад*.

Враховуючи помилки, царський уряд в лютому 1689 р. організував *другий Кримський похід*. Цього разу вдалося досягти *Перекопу*. Проте там назустріч 112-тисячному російському війську виступило 250-тисячне ханське військо. Після кровопролитних боїв, військо Голіцина змушено було відійти безрезультатно. *Кримські походи закінчилися цілковитим провалом*. Так само закінчилася спроба росіян укріпитися на Далекому Сході (Амурі), де вони були зупинені китайцями. Воєнні дії закінчилися *Нерчинським договором 1689 р.*, за яким росіяни відмовилися від Приамур'я.

На фоні невдач проривом виглядала подія заснування у **1687 р.** в Москві *Слав'яно-греко-латинської академії*, проект якої був розроблений ще за Федора Олексійовича.

Софія домагалася одноосібної царської влади, хоча право на неї мала лише після братів. Вона брала участь в офіційних церемоніях, приймала послів, а з 1684 р. на монетах чеканили її зображення. У роки правління Софії Петро разом із матір'ю майже не виїжджали з підмосковного *с. Преображенського*. Прибічники Софії стали підбивати її вінчатися на царство, але не врахували, що Петро уже виріс і був здатен взяти владу у свої руки.

3. Початок правління Петра I

Народився *Петро Олексійович* **30 травня 1672 р.** і був чотирнадцятою дитиною Олексія Михайловича взагалі і першою від другого шлюбу зокрема. Змалку захоплювався військовими іграми, а з його одноліток «дворових робяток», були набрані так звані «потішні», з яких згодом утворилися два полки – Преображенський і Семенівський, названі так за назвою двох сусідніх сіл. З Оружейної палати в с. Коломенське, де спочатку проживали Петро з матір'ю відпускалася зброя та порох.

Одним із учителів Петра I був дяк *Микита Зотов*. Багато чому навчився Петро в іноземців з Німецької слободи і цікавили його також різні ремесла: теслярське, столярне, ковальське та ін.

Військові забави, якими тішився Петро, були водночас підготовкою збройних сил для подальшої боротьби за владу. У 1686 р. с. *Преображенське*, під Москвою, де проводив більшість часу Петро I, перетворилося у справжнє військове містечко. Тут були збудовані фортеця з баштами та перекидними мостами через р. Яuzu. В с. Ізмайловському був знайдений старий англійський бот, який під парусом міг ходити навіть проти вітру. Плавання на ньому перетворилося в одне із головних занять Петра I. В 1688 р. він відправився на Переяславське озеро і за допомогою голландських майстрів збудував свої перші кораблі.

Загартовуючись у військово-морських маневрах Петро I ставав зрілою людиною. Проте спочатку державні справи його мало цікавили. Для прискорення процесу формування Петра як державного мужа, за наполяганням матері Петро I **27 січня 1689 р.** одружився з боярською донькою *Євдокією Федорівною Лопухіною*. А **влітку 1689 р.** Наталія Кирилівна викликала сина в Москву, для того, щоб він заявив про свої права на владу. Прибічники Петра I вирішили скористатися невдалою зовнішньою політикою Софії і за їх порадою другий цар зробив першим крок до здобуття влади проти сестри-правительки. **8 липня** Петро заборонив Софії брати участь у хресній ході з Кремля в Казанський собор, що була присвячена визволенню Москви від поляків. Коли ж Софія проігнорувала заборону, Петро демонстративно від'їхав у Коломенське. Протистояння загострилося.

Опираючись на стрільців, проти ночі **8 серпня 1689 р** виступила Софія. Вона, знову, як і у перший заколот, розпустила чутки і цього разу про знайдений лист за яким ніби Петро, підтримуючи іноземців, хоче вбити Івана та Софію. Поспіхом Софії вдалося зібрати у Кремлі великий стрілецький загін, а ще

300 стрільців були наготові виступити проти Петра за межами Москви. Однак двоє вірних Петру стрільців (Феоктистов і Мельнов) прискакали в Преображенське, куди напередодні прибув другий цар і попередили його про небезпеку.

Петро I був добряче наляканий такими подіями і вирішив рятуватися в Троїце-Сергієвському монастирі, що був надійною фортецею за мурами якої можна було відсидітися певний час. Туди ж прибули і його «потішні» полки та вірний Петру Сухарівський стрілецький полк. Протягом кількох місяців йшли переговори із Софією, що закінчилися переходом патріарха *Іоакіма* (1620-1690) та стрільців на бік Петра. Софія і сама вирушила до Петра I, але по дорозі до монастиря її завернула охорона назад у Москву. Влада перейшла до Івана та Петра I. Змову розкрили, а Софію заточили під іменем Сусанни у Новодівичий монастир, що поблизу Москви. Заарештували і стратили вірного слугу Софії – Шакловитого. Князя В. Голіцина було вислано в Пінегу.

Лише **6 жовтня 1689 р.** Петро I повернувся в Москву. Цар Іван зустрів брата в Успенському соборі і практично передав йому всю владу. З цього часу реально в державному управлінні перший цар участі не брав, хоча на офіційних заходах був присутній. Однак і другий управитель мало цікавився державними справами, делегувавши владу матері та її родині, він продовжував свої розваги з «потешними». На той час з Петром зблизився іноземець, родом з Женеви, *Франц Лефорт* (1656-1699). Саме він один із перших прибув у лавру підтримати Петра у протистоянні з Софією. Лефорт командував одним із «потешних» полків – Лефортівським, який брав участь у маневрах, а в 1695 р. був призначений адміралом флоту. Десь серед «потешних» знаходився ще один в майбутньому близький товариш Петра I – *Олександр Данилович Меншиков* (1673-1729). Ще кілька років на початку 90-х Петро I провів у військово-морських забавах (маневрах), які часто закінчувалися гучними бенкетами та гуль-

нею. Такий спосіб життя, викликав певне незадоволення в народі. Не завжди тоді усвідомлювали, що із цих забав виростав флот, створювалася армія і планувалася велика політика, що перетворила, в перспективі, Московську державу в Російську імперію.

Формальне двовладдя Івана і Петра I триватиме до 1696 р., саме тоді 29 січня Іван, доживши лише до 30 років, рано помер. Після нього залишаться п'ять доньок, одна з яких стане російською імператрицею – *Анною Іванівною* (1693-1740). Лише з **1696 р. Петро I став одноосібним управителем Росії.**

25 січня 1694 р. померла мати Петра I – Наталія Нарішкіна. Не стало надійної опори царя, тому потрібно було власноруч братися за державні справи. Зі всіх боків на нього насувалися постійні російські проблеми, які потрібно було терміново вирішувати. Союзники по антитурецькій Священній лізі вимагали від Росії активних дій. Довелося відкласти «потешні» забави і готуватися до реальної війни, продовжуючи справу, яку розпочав В. Голіцин своїми невдалими Кримськими походами. Почалася кампанія під назвою *Азовські походи Петра I.*

Навесні 1695 р. в напрямку Азова вирушили дві російські армії, одна з них під командуванням *Б. Шеремет'єва* (1652-1719). До них приєдналися запорізькі козаки. З другою армією вийшов сам цар, а командували Ф. Лефорт, Ф. Головін і П. Гордон. Це була перша із багаторічних війн, яку проводив Петро I, і з 52 років життя він 30 років провів у бойових походах. Армія Б. Шеремет'єва спустилася по Дніпру і влітку захопила турецьку фортецю *Кизи-Кермен*. Однак на цьому успіхи закінчилися. Друга армія підійшла до Азова і взяла місто в облогу лише з суші. Турки вільно використовували свій флот для підтримки міста з моря. До того ж кримські татари напали на російські війська з тилу і не давали можливості налагодити постачання. Наприкінці вересня 1695 р. Петро змушений був відступити від Азова.

Для того щоб взяти Азов в суцільну облогу, потрібен був флот. Всю зиму росіяни будували кораблі у *Воронежі*. На будівництво флоту були запрошені майстри з Німецької слободи та зігнано тисячі робітників з навколишніх міст. Навесні 1696 р., у повінь, на Дону з'явилися перші кораблі російського військового флоту, що складався з 2 великих кораблів, 23 галер, 4 брандерів, і кількох сотень річкових човнів для перевезення військ. Знову російські війська, які були підпорядковані *Олексію Семеновичу Шеїну* (1662-1700) взяли Азов в облогу, цього разу уже у щільну. Російський флот охороняв підступи з моря, а з суші армія не переставала штурмувати фортецю. **19 липня 1696 р.** Азов капітулював. *За взяття Азова Петро I О. С. Шеїну першому в Росії присвоїв звання генералісімуса.*

Однак із захопленням Азова питання виходу у південні моря не вичерпувалося. Необхідні були нові масштабні завоювання Криму, зокрема фортець Керч, Кафа, Судак та ін. Для цього потрібні були не тільки потужна армія і, особливо, флот, але й *створення широкої антитурецької коаліції європейських держав*, що виглядало майже нереально.

І все ж з цією метою до Європи у **1697-1698 рр.** відряджається «*Велике посольство*» (250 чол.) дотичним завданням якого стало ознайомлення з життя та побутом народів. На початку **березня 1697 р.** з посольством відправився і сам цар під ім'ям урядника Преображенського полку *Петра Михайлова*, а офіційно посольство очолював Ф. Лефорт.

За кілька тижнів до від'їзду була розкрита змова стрільців під командуванням полковника *Циклера* за яким стояли Милославські. Петро I особисто проводив допити та розправи і можна сказати, що в Європу цар вступив з замоченими по лікті у крові руками.

Посольство з Москви вирушило у напрямку Риги і відвідало землі Курляндії, Бранденбургу, Голландії, Англії, Австрії та влітку 1698 р. повернулося назад. В ході подорожі за кордон

росіяни здобули надзвичайно багато відомостей з військової та корабельної справи, в галузі дипломатії та ін. У Бранденбурзі Петро вивчав артилерійську справу і щиро радів, діставши атестат на звання «Вогнепального майстра». Петро I особисто зустрічався з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом III і обіцяв допомогу у боротьбі з Швецією. *Чи не тоді зародилася у Петра I ідея змінити вектор політики з півдня проти Туреччини, на північ проти Швеції, для чого потрібно було децю менше зусиль.*

Після цього посольство через Берлін, Магдебург дісталася Голландії. У серпні 1697 р. Петро I залишив посольство і з групою приближених вирушив до голландського містечка Саардаму, де над освоєнням техніки кораблебудування працював кілька днів на верфі простим теслярем. Далі були переїзд в Амстердам, де поруч з відвідинами ратуші, театру, різних підприємств близько чотирьох місяців працював на верфі Ост-Індської кораблебудівної компанії. Однак скоро виявилось, що голландські майстри будують кораблі без креслень, «на око», що перестало задовольняти російського царя. Тому на початку 1698 р. Петро переїхав до Англії, у якій аналогічне будівництво проходило «за хитрими рисунками» і у Дептфордї на Темзі понад два місяці проходив на верфі вищий курс кораблебудування. Поруч з цим, Петро I відвідав під час сесії англійський парламент і спостерігав за його роботою. Познайомився з діяльністю Англійського королівського товариства, що було тоді головним науковим центром, побував у Оксфордському університеті, Грінвічській обсерваторії, а на Монетному дворі кілька разів зустрічався з його управляючим – відомим фізиком, математиком та астрономом *Ісааком Ньютоном* (1643-1727).

«Велике посольство» перебувало в Західній Європі за надзвичайно складної міжнародної обстановки: назрівала так звана «війна за іспанську спадщину» (1701-1714) між Англією, Голландією, Австрією, Іспанією та Францією. Зрозуміло, що за

таких умов *переговори росіян з європейськими державами про союз проти Туреччини ні до чого не приведуть*. До того ж ніхто у Європі не хотів посилення російських позицій на півдні, та й взагалі. Більше того, європейські держави таємно від Росії вели переговори з Туреччиною. Лише у Відні російському царю вдалося налагодити тісні зв'язки із сербами, які потерпали від турецького ярма.

Отож хоча головне завдання посольства *вирішено не було*, проте досвід був запозичений чималий. До того ж за кордоном на вербували для Росії більше 800 майстрів різних спеціальностей. Сам Петро I та його оточення багато чому навчилися. Особливе враження на росіян справив Амстердам – місто каналів і мостів. Невдовзі Петро I, за аналогією, почне будувати місто на Неві. Перебуваючи в Європі, Петра I захопила ідея перетворити і свою Росію у таку ж розвинену, освічену, сильну державу, як європейські. Проте не все сподобалося російському царю. Зокрема Петро I байдуже або навіть вороже сприйняв європейські демократичні традиції: парламент, вибори. Він так і не усвідомив, що саме такі корінні принципи побудови суспільства трансформували Англію, Голландію у передові промислові держави. Свобода особи, суспільства, підприємництва – ці поняття залишилися для царя чужими. Повернувшись в Росію, він так і залишився російським самодержцем, абсолютним монархом над своїми холопами.

Переконавшись у неможливості досягти поставленої мети на Чорному морі, Петро I дуже швидко вирішив перенести свої плани на *Балтійське море*. Вихід до Балтики, прорив до моря на північному напрямку постійно знаходилися в сфері російської політики ще з часів Івана III. В зв'язку з цим союзниками Росії могли стати Польща, Бранденбург, Данія, Саксонія, що переживали потужний тиск могутньої Швеції, що повністю контролювала акваторію Балтики. Тому Петро I по дорозі назад в Росію **влітку 1698 р.** у *Раві* уклав *таємний договір* з польсь-

ким королем і саксонським курфюрстом *Августом II*. Суть угоди полягала в тому, що поки інші європейські держави будуть зайняті війною за іспанську спадщину, Росія в союзі з Данією і Польщею оголосить війну Швеції. У разі успіху Росія дістане свої втрачені володіння біля Фінської затоки. *Так замість анти-турецького союзу Петро I вивозив з Європи ати шведський.*

Зворотній шлях царя пролягав через Амстердам, Лейпциг, Дрезден, Прагу, Відень. Із Відня планувалося вирушити на Венецію, проте маршрут царя різко змінився. У Відні Петро I дізнався про новий стрілецький заколот чотирьох полків, що скористалися відсутністю царя. Розіслані після Азовського походу по західних кордонах стрільці об'єдналися і виступили на Москву з метою посадити на трон Софію. В **червні 1698 р.** поблизу *м. Істри* Семенівським і Преображенським полками на чолі з А. Шеїним стрільцям нанесли поразку і полонили.

Стрілецький бунт був придушений ще до приїзду в **серпні 1698 р.** Петра I в Москву. Генералісімус Шеїн вчинив розправу: 136 стрільців було повішено, 140 побито батогами і близько 2 тис. було вислано. Проте повернувшись до Москви цар наказав переглянути справу стрілецького бунту і сам приступив до слідства. З'ясувалося, що стрільці йшли до Новодівичого монастиря, де знаходилася Софія. Восени того ж року було страчено ще понад дві тисячі стрільців. Не було жодної площі в Москві, де б не стояли шибениці із страченими бунтівниками. Стрілецьке військо було частково розформовано, а Шеїн потрапив в опалу за допущення бунту. Навмисно 195 чол. повісили під вікнами келії в якій посадили Софію. Так подорож Петра I до Європи закінчилася (як і розпочиналася) кривавою розправою.

Добігало до кінця XVII ст. Росія стояла на порозі великих реформ. Молодий цар висував все нові і нові завдання в процесі вирішення яких Росія поступово оновлювалася і перетворювалася у іншу державу. Одне буде не в силах змінити Петро I, як і його наступники – ліквідувати та викоринити кріпосництво.

Тема 10

КУЛЬТУРА РОСІЇ XVII СТ.

---

1. Розвиток науки, школи

XVII ст. став новим етапом в історії російської культури. Поява мануфактур, зростання ремесел, початок формування всеросійського ринку, приєднання нових земель, необхідність оборони країни – все це вимагало розвитку різних галузей наукових знань. Зокрема потреби військ вимагали розвитку математики, балістики, медицини, фармакології; проблеми землеробства – агрономії; промисловості – геології і т.д.

В цей час продовжує розвиватися *географічна наука* за рахунок географічних відкриттів. Російські першопрохідці, спрямовуючись далеко на схід, обігнувши мис Челюскіна, досягли острова Фаддея. В **1633-1640 рр.** *Ребров і Перфір'єв*, вийшовши в Льодовитий океан по р.Лені, дісталися до річок Яни та Индигірки. Тоді ж експедиції отамана козаків *Дмитра Копилова* та *Івана Москвитіна* досягли Охотського моря. В **1646-1647 рр.** пошуківці *Ігнат'єва, Алексеєва та Стадужіна* вийшли до р. Анадир. Землепрохідці *Василя Пояркова* в **1643-1646 рр.** дістались р. Амура і спустились за течією у Тихий океан. Першовідкривачі *Семена Дежнева, Федота Попова і Герасима Анкудинова* в **1648 р.** обігнули Великий Кам'яний Ніс (тепер мис Дежнева). Але це відкриття не зафіксували, бо буря розкидала експедицію і дезорієнтувала її учасників. Човен Дежнева прибило до Анадирі, а інших стихія закинула на Камчатку та Аляску. Там, в Америці на Кенайському півострові пізніше були знайдені залишки російського поселення XVII ст. Це відкриття було забуте і потрібно було майже 100 років, щоб експедиція *В. Берінга (1681-1741)* офіційно пройшла протокою між Азією

та Америкою, яка тепер носить назву цього першовідкривача. В результаті великої експедиції **1649 р.** під керівництвом *Єрофея Хабарова (1603-1671)* росіянам дістався багатий Амурський край. В **1697 р.** козак *Володимир Атласов (1661-1711)* здійснив експедицію на Камчатку та Курильські о-ви. Так увійшли до складу Росії неосяжні землі Східного Сибіру і Далекого Сходу. Одразу з географічними відкриттями створювалися карти: «Чертёж р. Амура», «Чертёж Сибири» в 1667-1672 рр. (загалом близько 250).

Слідом за першопрохідцями йшли геологи та інші умільці, що освоювали нові землі. У **1644 р.** *Іван Колесніков* відкрив родовище срібної руди на Байкалі. *В. Поярков* розвідав срібло та свинець у Східному Сибіру. Сибірський селянин *Тимофєєв* відкрив великі поклади мідної руди на Уралі. Пошуки срібла привели *Романа Неплюєва* на Нову Землю, *Жданко* – на Колиму за кришталем та діамантами. Іркутський голова *Леонтій Кисляньський* у **1684 р.** вперше відкрив *нафту*.

В галузі *біології* наукова думка в Росії характеризувалася поширення ідей англійського лікаря реформатора анатомії *У. Гарвея (1578-1657)*, якими на Заході тільки починали захоплюватися. Розроблялися заходи проти епідемічних хвороб. В Аптекарьському приказі проходила підготовка лікарів (хірургів, окулістів). В Москві ще на початку століття відкрилася перша загальнодоступна *аптека*.

В сфері *хімічної науки* російські «дистилятори» і «алхімісти» *В. Шилов, П. Савін, Є. Мухановський* внесли великий вклад в розвиток виробництва фарб, пороху, скла, калійних добрив.

Поруч з наукою розвивалася *школа*. В I пол. XVII ст. школи традиційно існували при церквах. В **1634 р.** для них був випущений перший друкований «Буквар» *Василя Бурцева* і «Граматика» *Мелетія Смотрицького*. В кінці сторіччя побачили світ новий буквар *Каріона Істоміна* і таблиця множення. В середині сторіччя член уряду *Ф. М. Ртіщев (1626-1673)* відкрив

в Андріївському монастирі під Москвою світське училище, в якому вчені монахи з Києва викладали філософію, риторичку, грецьку та слов'янську мови. У **1665 р.** на Нікольській вулиці Москви було відкрито Заіконоспаське училище, яке очолив *Сімеон Полоцький*. У цьому ж році організували училище при церкві Іоана Богослова в Китай-городі (Москва). При Печатному дворі в **1680 р.** також відкрилася *школа*. Спочатку у ній навчалося не більше 30 учнів із різних верств населення, а пізніше ця кількість зросла до 100. Особливого значення для розвитку освіти мало відкриття в **1687 р.** московської *Слов'яно-греко-латинської академії* – першого вищого навчального закладу. Сюди приймалися усі бажаючі незалежно від віку. Першими викладачами академії стали брати *Іоаннікій* та *Софроній Лихуди* (Греція). Навчали в академії граматиці, риторичці, філософії, етиці, латинській та грецькій мовам. Проте церковним колам не подобалася світська спрямованість академічної освіти. Проти братів почалися інтриги і вони були усунені від викладання.

2. Стан літератури

Зростання політичної свідомості суспільства виразилося у створенні значної кількості творів що торкалися періоду Смути. Жанри цих творів охоплюють широкий спектр: літописи і хронографи, сказання і повісті, історії і житія, плачі і «видення». Першим в цьому ряду знаходиться «Повість о честном житии царя Федора» за авторством патріарха *Іова*, який захищає Б. Годунова.

Під впливом «Повести» в період В. Шуйського появились «Сказание о Гришке Отрепьеве», що засуджувало самозванство та кілька повістей, в яких автори захищали В.Шуйського. Щоб пояснити, чому на народ звалюються нові біди (Лжедмитрій II) з'явилася «Повість о видении некоему мужу духовному» благовещенського протопопа *Терентія*. В ній автор пояснює причину – це боже покарання, а вихід – покаєння.

В період польської інтервенції вийшла «Нова повість» в якій винуватцями названо поляків і звучить заклик до боротьби з ними. Після виборів 1613 р. нового царя Михайла виходять літературні твори в яких обґрунтовується вибір на користь Романових: «Временник» дяка Тимофєєва, «Сказание о Троицкой осаде» *Авраамія Паліцина*, «Пискарєвский летописец», Хронограф 1617 р. та ін. Після повернення із польського полону Філарета навколо нього формується оточення літераторів, що створюють нові твори в 1626 р. які розкривають ворожі плани та дії поляків. До таких творів належать «Словеса дней и царей» *І. Хворостініна*, «Рукопис» посольських дяків, «Повести Катырева-Ростовского».

Проте найбільш ємким твором про період Смути та початок правління Михайла Романова був «Новый летописец» (1630) митополита *Кипріяна*. Причиною Смути автор називає завершення царської династії та боротьбу за престол різними претендентами.

Після Смути появляється новий жанр – історичні пісні. У них йдеться про Івана Грозного, походах Єрмака, трагічної долі Ксенії Годунової, про отруєння полководця-визволителя М. Скопіна-Шуйського та ін. Поруч з цим виникають у 1642 р. історичні повісті, як наприклад «Повесть об Азовском сидении» *Ф. Порошина* про подвиг простих козаків. Крім того з під пера виходять сатиричні твори. До них належать «Повесть о Ершке Ершовиче», в якій критикується несправедливий боярський суд. В «Сказании о кууре и лисице» викривалося лицемірство духовенства, а в «Празднике кабацьких ярыжек» та «Служба кабаку» - пародії на церковну службу. Російські сатиричні твори створювалися під впливом байок Езопа, які у XVII ст. перекладалися з грецької мови.

«Політичні думи» *Ю. Крижаніча (1617-1682)*, хорвата за національністю, який прибув у двір Олексія Михайловича як

консультант, а опинився на засланні через вільнодумство, відбивали реалії російської дійсності. У своєму творі автор критикував любов до всього іноземного, корупцію пояснював малими зарплатами чиновників.

Реформи Нікона і розкол викликали появу чисельної літератури з цього приводу. З ряду авторів виділяється протопоп *Аввакум*. В своєму «Житиї» він детально описав страждання в далекому засланні, багату сибірську природу, о. Байкал. Твори протопопа, які закликали до боротьби старообрядців за свої переконання, були визнані офіційною церквою шкідливими, тому автора у 1682 р. спалили в Пустозерську як еретика.

З приходом Романових посилюється західний вплив на російську літературу. При дворі з'являються західноросійські письменники такі як *Єніфаній Славінецький*, *Сімеон Полоцький*, *Сильвестр Медведєв*. Вони вважали себе філософами, поетами, риториками і своїм завданням бачили оспівування діяльності царської династії. Деякі твори носили філософський характер, як це трактат *Сімеона Полоцького* «О бранех», в якому він розмірковує над причинами воєн. Дворянин *А. Лизлов* став автором історичного твору монографічного плану під назвою «Скифская история». Твір присвячений боротьбі Росії з татарами та турками протягом багатьох віків. У ньому автор посилається на ряд історичних джерел, що створює враження науково-історичного твору.

На початку XVII ст. досить сильно відчувався вплив церкви на літературу. Проте з часом цей вплив послаблюється, особливо після церковного розколу. Все більше на сторінках творів проступає реалізм. Протягом сторіччя відбувався процес формування російської мови. Процес цей супроводжувався поступовим злиттям в одну мову місцевих діалектів. В основу російської мови було покладено діалект Москви і навколишніх земель, для яких характерна вимова «о» як «а» (так зване «акання»).

3. Розвиток архітектури

Розквітом національного стилю в російській *архітектурі* характеризується XVII ст. В цей час відбувається поступовий перехід від дерев'яного будівництва до кам'яного. Лише в 20-х рр. першим реставрували після пожежі стіни та вежі Кремля, а Спаська вежа стала парадним в'їздом. В **1635-1636 рр.** архітекторами *А. Константиновим, Б. Огурцовим, Т. Шарутіновим, Л. Ушаковим* був побудований “*Теремний*” палац в Кремлі. Споруда виділялася декоративністю і красою.

Взірцем російського дерев'яного зодчества було «восьме чудо світу» – палац Олексія Михайловича підмосковному *с. Коломенському*. Живописний ансамбль палацу був прикрашений різьбою, позолотою, розписаний фарбами. Багатство внутрішнього і зовнішнього вигляду починає проникати і в церковне будівництво. Прикладом може бути храм *Троїці* в Китай-городі, побудований в **1628-1653 рр.** купцем *Нікітніковим*. Подібними були ярославські церкви Іллі Пророка (1647-1650) й Іоанна Златоуста (1647-1654), що збудовані на кошти купців.

Патріарх Нікон засуджував новий стиль, а на його думку взірцем вважалися споруди православного Сходу на Афоні та Єрусалимі. Саме їх за розпорядженням Нікона намагався скопіювати видатний російський зодчий *Яков Бухвостов*. У **1656-1666 рр.** проходило будівництво *Новоієрусалимського монастиря* під Москвою, собор в Рязані, *Солотчинський монастир* та ін. За його прикладом ростовський митрополит *Іона* створив монастирський ансамбль на березі оз. Неро (1670-1680). Ця резиденція нагадує Кремль, до якого майстерно додано казкова ажурність. В цей час піднімаються і інші монастирські ансамблі *Іосіфо-Волоколамський та Спасо-Єфимівський* в Суздалі.

В **1661-1665 рр.** будуються Московський *Гостиний двір* в Китай-городі. Споруда має квадратну форму з кутовими вежами та внутрішнім двором. В *Архангельську Гостинний двір* витягу-

вався уздовж берега Північної Двіни на 400 м. В середині розташовувалися двоповерхові торгівельні ряди. Будівництво проходило в **1668-1689 рр.** під керівництвом зодчого *Д. Старцева*.

Чудові кам'яні будівлі зводили бояри та купці. Палац В. Голіцина в Охотному Ряду, палати Аверкія Кирилова в Москві, житлові будинки в Горохові та Калузі яскраве тому підтвердження.

Протягом останньої чверті XVII ст. поширюється особливий архітектурний стиль, так зване «московське або наришкінське» *барокко*. Найбільш типовим пам'ятником цього стилю була *церква Покрови* богородиці в Філях збудована під Москвою на замовлення Л.Наришкіна. Вона являє собою хрестоподібний в плані храм. В кінці сторіччя будуються монументальні споруди світського призначення. Прикладом може бути *Сухарева вежа*, побудована *М. Чоглоковим* для Школи математичних і навігаційних наук.

Загалом в XVII ст. відбувається відхід від церковного стилю будівництва. Будуються нові споруди виключно світського призначення, а цілі ансамблі здобувають нові риси такі як симетрія.

4. Досягнення в галузі живопису, музики, театру

У живопису XVII ст. особливо виразно виділяється два напрямки: новий – прагнення до реалістичного зображення життя та людини і старого – церковний живопис (іконопис). Прибічники нового на чолі з *Симоном Ушаковим* і *Йосипом Владимировим* намагалися запровадити в іконопис естетичні критерії, замінюючи поняття божественного, поняттям прекрасного. Ще з кінця XVI і початку XVII ст. появляються портретні роботи написані в іконописному стилі (царя Івана Грозного та Федора Івановича, князя М. В. Скопіна-Шуйського). В цей час складається «*Строганівська школа*», яка вийшла з приватної іконописної майстерні Строганових. В середині XVII ст.

художнім центром стає Оружейна палата Кремля, в якій працював С. Ушаков (1626-1686). Саме сюди приїздили іноземні художники, які навчали російських майстрів техніці масляного живопису. У цьому художньому центрі писалося «парсунне письмо», тобто портрети членів царської сім'ї, патріархів, бояр. Понад 30 років С. Ушаков залишався неперевершеним майстром російського живопису, перу якого належить літературний трактат «Слово к любителю іконного писания», в якому автор доводить, що живопис це відображення реального життя. Його картини «Благовецение с акафістом» (1659), «Спас Нерукотворный» (1657), «Владимирская Богоматерь» (1668) виділяються об'ємністю зображення, реальністю рис людського обличчя, природніми кольорами. Протягом сторіччя створюються портрети багатьох історичних діячів: царів Михайла, Олексія, Федора, патріарха Нікона. В кінці XVII ст. були написані портрети вельмож Я. Нарішкіна та В. Люткіна.

Крім того С. Ушаков творив як «знаменщик», тобто вимальовував контури зображень під час створення фресок та ікон у церквах. Втіленням монументального живопису були фрески церкви *Троїці в Никітниках*, розписи *Грановитої палати Кремля* за історичними мотивами та *Коломенського палацу*. Поруч з цим, помітне місце в російському фресковому мистецтві займали розписи *ярославських церков*: Іллі Пророка (автори Гурій, Микита, Сила Савіни) та Іоанна Златоуста.

Слідом за живописом нові мотиви з'являються і в *декоративно-прикладному мистецтві*. Орнаментальна різьба по дереву набирає рел'єфного характеру. Зокрема наскрізна різьба, що застосована в Коломенському палаці, Царські ворота в ідальні *Троїце-Сергієвого монастиря*. У другій половині сторіччя в різьбі активно використовується яскраво розмальований рослинний орнамент: виноградне листя, фрукти, квіти. У кам'яній різьбі до рослинного орнаменту додається ще й зображення звірів, птахів, фантастичних істот. Прикладами можуть бути

портали та налічники “*Теремного*” палацу Кремля. При цьому для прикраси споруд активно використовується майоліка (кольорова кераміка), як це в *Крутицькому домі (1694)* в Москві, що збудував *Й. Старцев*. Центром виробництва кольорових емалей стає м. Сольвичегодськ.

Однак проти реалізму в мистецтві виступала церква. Патріарх Нікон наказував відбирати в бояр твори мистецтва нового напрямку і знищувати їх. Його наступник патріарх Іоакім, не менш різко, ганьбив у проповідях реалізм в церковному живописі. Проте така реакційна політика не могла стримати розвиток нового напрямку.

Поруч із живописом розвивалась *музична сфера*, основою якої ставали *народні пісні*. Подібно до живопису у музиці проводилась реакційна політика духовенства, яке вбачало у народних піснях спадщину язичницької культури. Про зміст народних пісень свідчить те, що у **1619 р.** для англійського вченого *Річарда Джеймса* в Москві було записано кілька таких пісень, в яких оспівувалися тодішні події: в'їзд патріарха Філарета в Москву, смерть Скопіна-Шуйського, доля Ксенії Годунової та інші. Селянська війна під проводом С. Разіна також знайшла відображення у ряді народних пісень, в яких оспівувався подвиг знаменитого отамана та його соратників. Облога і взяття Соловецького монастиря царськими військами також стали сюжетом народної пісні, в якій висвітлювалося співчуття твердині «віри старої правої». Народна пісня мала чималий вплив на літературну мову. З іншого боку, народна пісня сама зазнала літературної обробки і сприяла створенню нового літературного твору – пісні книжної. Від **1681 р.** зберігся збірник пісень, складений *П. Квашніним*. Таким чином, література черпала образи, зміст і форму з багатой скарбниці народної творчості.

В музиці відчувався, поруч із російським, іноземний вплив. При царському дворі виступали іноземні органісти та інші музиканти. У церковній відправі тривалий час панував одноголосий

спів («знаменное пеньє»). З середини сторіччя почали запроваджувати складний багатоголосий спів, в зв'язку з чим старовинна система нотних знаків («знаменніе крюки») зазнала переробки. В останню чверть сторіччя у Москві увійшов в моду багатоголосий спів українських співаків, тому при царському дворі Федора та Софії існувала капела «черкасів» з України.

В Росії саме на XVII ст. припадає виникнення професійного театру, хоча здавна існував народний театр «скоморохів». І тут церковна влада вбачала у виступах «скоморохів» пережиток язичництва та переслідувала їх, тому народний театр не розвивався. *Народження театру* припадає на **4 червня 1672 р.**, коли пасторові Німецької слободи *І. Грегорі* було доручено поставити комедію Есфіра «Артаксерксове дійство» німецькою мовою. Вважається, що поштовою до цього було народження Петра І. Приміщення театру побудували в с. *Преображенському і в Кремлі*. Загальне керівництво трупю, що складалася з 60 чол. здійснював *А. Матвеев*. **17 жовтня** відбулася прем'єра комедії, яку дивилися вся царська сім'я. Олексію Михайловичу так сподобалося, що для нього артисти грали 10 годин підряд. На театр грошей не шкодували, будували нові приміщення, наймали нових акторів і навіть придбали орган.

Поставили також історичну драму «Темір-Аксакове дійство», міфологічну п'єсу «Про Бахуса з Венусом». Всього поставили шість п'єс на різні, переважно біблейські сюжети. Після смерті царя Олексія театр закрили і відроджений він був лише за Петра І.

5. Зміни в побуті

Контакти з іноземцями в період Смути привели до поступового проникнення *європейського побуту* в Росію. Першою знає зміни російська еліта, будинки якої стають привабливими та зручними. Вони часто зводяться двоповерхові, на кам'яному

фундаменті, з багатьма вікнами. Стіни будинків обтягували дорогою тканиною, підлогу покривали килимами, на вікнах – занавіски, меблі стають різноманітними з гарною різьбою та розписом.

У побуті росіян з'являються мило, дзеркала, годинники з боєм, музичні органи, клітки з декоративними птахами. Вперше велике дзеркала у срібній рамі царю Михайлу привезла в 1634 р. голштинська делегація Олеарія з Шлезвіга, яка дев'ять місяців добиралася до Москви. На той час маленьке люстерко вважалося великою розкішшю. Англійський олов'яний посуд стає доступним не тільки боярам, але й заможним селянам. Поруч з цим, змінюється і одяг, що шиється як з іноземного матеріалу, так і за європейською модою. Царі Олексій та Федір видають розпорядження про відповідні побутові обмеження зачісок, одягу і т. д. Новим явищем стають споруди для відпочинку: альтанки, фонтани, ставки з човнами. Навколо будинків засаджуються клумби, зимові сади з декоративними кущами та деревами. Поширення іноземної матеріальної культури серед вищих класів навіть викликало з боку одного з публіцистів (Ю. Крижанича) обвинувачення російського суспільства в захопленні усім іноземним. Поступово в Москві утворилась чисельна іноземна колонія (Німецька слобода), яка процвітала і приваблювала увагу місцевих мешканців. Деякі городяни почали копіювати зовнішній вигляд іноземців, брити бороди, робити зачіски, носити німецькі каптани. Проте старих звичаїв дотримувалися більшість ще досить суворо. Так, за куріння тютюну, що поширювалося на Заході в Росії відрізали носи.

Процес проникнення елементів іноземного побуту відбувався поступово, без насадження його з боку влади, скоріше навпаки. Проте в самому кінці сторіччя все кардинально змінюється, так як Петро I поставив за мету в короткий термін перетворити своїх підданих в типових європейців.

Таким чином в російській культурі XVII ст. прослідковуються риси переходу від середньовіччя до нового часу. Головна особливість культури цього періоду полягала в посиленні процесів звільнення від церковного впливу. Поступово освіта проникала в народне середовище. Йшло поступове накопичення знань у всіх сферах життєдіяльності.

Загалом в XVII ст. в Росії почав складатися *всеросійський національний ринок*. Утворення всеросійського ринку виступило важливим фактором розвитку російської народності і трансформації її у *націю*. Протягом XVII ст. територія Росії суттєво розширилася і в її склад увійшли Лівобережна Україна, землі Поволжя, Уралу, Сибіру і Далекого Сходу. Населення держави складало близько **15,5 млн. чол.** (1719). При аналізі історії XVII ст. варто підкреслити, що цей період став передреформеним і протікав у неймовірно важких умовах. У цей час політика влади базувалася на бажанні добитися прогресу держави за рахунок посилення кріпосного тиску на селянство, що з точки зору цивілізованого розвитку виявилось абсолютно непродуктивним, гальмом на шляху розвитку Росії.

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

Контрольні дати

1598, 7 січня Смерть царя Федора Івановича і припинення династії Рюриковичів.

1598, 17-21 лютого Обрання на царство Земським собором Бориса Годунова.

1598-1605 Царювання Бориса Годунова.

1601-1603 Голод в Росії.

1601, 1602 Укази Годунова про селянський вихід з поміщицьких господарств.

1603 Повстання під проводом Хлопка.

1603, 16 серпня Указ про видачу відпускних холопам, яких вигнали пани під час голоду.

1604 Заснування Томська.

1604, жовтень Вступ Лжедмитрія I в межі Росії.

1605, 13 квітня Смерть Б. Годунова і воцаріння його сина Федора.

1605, 7 травня Зрада Басманова і інших воєвод під Кромами і їх перехід на бік Лжедмитрія I.

1605, червень Скинення династії Годунових в Москві.

1605-1606 Царювання Лжедмитрія I.

1606, 7 січня Боярський приговор про кабальне холопство.

1606, 1 лютого Боярський приговор про невидачу селян, що втекли в голодні роки.

1606, 17 травня Повстання проти поляків і вбивство Лжедмитрія I.

1606, 19 травня Проголошення царем Василя Шуйського.

1606-1610 Царювання Василя Шуйського.

1606-1607 Селянське повстання під проводом Івана Болотнікова.

1606, жовтень Прихід загонів Болотнікова, Ляпунова і Пашкова в с. Коломенське.

1606, 2 грудня Поразка Болотнікова під с. Коломенським.

1607, 7 березня Указ В. Шуйського про «добровільних холопів».

1607, 9 березня Указ В. Шуйського про 15-річну давність для позовів про збіглих селян.

1607, травень-жовтень Похід В. Шуйського проти І. Болотнікова. Облога і здобуття Тули (10 жовтня).

1607 Поява Лжедмитрія II.

1608, червень – 1610, березень Тушинський табір під Москвою.

1608, 23 вересня – 1610, 12 січня Облога Троїце-Сергієвського монастиря польськими військами Сапєги.

1608, вересень Повстання у Пскові.

1609, лютий Договір В. Шуйського із Швецією.

1609, 21 травня Указ В. Шуйського про кабальних і безкабальних холопів.

1609, 21 вересня – 1611, 3 червня Облога королем Польщі Сигізмундом III Смоленська.

1610, 4 лютого Перший договір тушинців з королем Польщі Сигізмундом III.

1610, 24 червня Поразка Дмитра Шуйського від гетьмана Жолкевського під с. Клушино.

1610, 17 липня Скинення з престолу Василя Шуйського.

1610, 17 серпня Другий договір з поляками про запровадження на престол королевича Владислава.

1610, 21 вересня Вступ польських військ у Москву.

1610, 11 грудня Вбивство Лжедмитрія II в Калузі.

1611, 19 березня Повстання проти поляків в Москві та її спалення поляками.

1611, 1 квітня Прихід першого ополчення під Москву.

1611, 30 червня Приговор першого ополчення.

1611, липень Договір шведів з Новгородом.

1611, 22 липня Вбивство Прокопія Ляпунова і початок розпаду першого ополчення.

1611, вересень-жовтень Утворення другого ополчення в Нижньому Новгороді під керівництвом К. Мініна і Д. Пожарського.

1612, квітень-липень Друге ополчення в Ярославлі.

1612, серпень Прихід другого ополчення до Москви і поразка Ходкевича.

1612, 26 жовтня Здобуття московського Кремля другим ополченням.

1613, 7-21 лютого Обрання Земським собором на царство Михайла Романова.

1613-1645 Царювання Михайла Романова.

1614, червень Захоплення Збруцького, Марини Мнішек та її сина на Яїку.

1617, 27 лютого Столбовським мир із Швецією.

1617-1618 Похід королевича Владислава на Москву.

1618, 1 грудня Деулінське перемир'я з Польщею.

1619 Повернення патріарха Філарета в Москву з польського полону.

1632-1634 Війна Росії з Польщею.

1633 Смерть патріарха Філарета.

1634, 16 лютого Катастрофа російської армії **Шейна** під Смоленськом.

1634, червень Поляновський мир з Польщею.

1634, 1638 Перше і друге посольство голштинця Олеарія в Москву.

1638 Початок колонізації Слобідської України.

1642 Земський собор з питання про Азов.

1643-1646 Експедиція Василя Пояркова на Амур.

1645-1676 Царювання Олексія Михайловича.

1646-1647 Загальний перепис населення Росії.

- 1646** Запровадження нового мита на сіль (скасоване в 1647 р.)
- 1648-1653** Боротьба України проти Польщі під проводом Богдана Хмельницького.
- 1648, 1-10 червня** Повстання в Москві («Соляний бунт»).
- 1648, червень-липень** Повстання в Козлові, Сольвичегодську, Воронежі, Курську, Устюзі та інших містах.
- 1648** Подорож Семена Дежнева від гирла Колими до Анадири.
- 1648** «Уложення» Олексія Михайловича.
- 1649** Скасування привілеїв англійським купцям і дозвіл їм торгувати тільки в Архангельську.
- 1649-1652** Походи Єрофея Хабарова по Амуру.
- 1650** Повстання в Новгороді та Пскові.
- 1652** Посвячення Нікона в патріархи.
- 1654, 8-9 січня** Приєднання України до Росії.
- 1654** Церковний собор прийняв реформи Нікона. Початок розколу.
- 1654-1667** Війна Росії з Польщею за Україну.
- 1654, вересень** Здобуття російськими військами Смоленська.
- 1654-1658** Війна Росії з Швецією. Перемир'я у Валієварах (20 грудня 1658 р.).
- 1657, 27 липня** Смерть Б. Хмельницького і обрання гетьманом Виговського.
- 1661, 21 червня** Кардиський мир з Швецією.
- 1662, 25 липня** Повстання в Москві («Мідний бунт»).
- 1666, червень** Виступ донських козаків під проводом Василя Уса.
- 1666, грудень** Засудження Нікона церковним собором і позбавлення його патріаршого сану.
- 1667, 30 січня** Андрусівське перемир'я з Польщею.
- 1667-1676** Соловецьке повстання.
- 1668-1669** Похід Степана Разіна в Персію.

- 1670-1671** Селянська війна під проводом Степана Разіна.
- 1670, 23 червня** Здобуття С. Разіним Астрахані.
- 1670, жовтень** Поразка Разіна під Симбірськом.
- 1671, 14 квітня** Захоплення Разіна в Кагальнику старшиною.
- 1671, 6 червня** Страта С. Разіна в Москві.
- 1671, листопад** Здобуття Астрахані царськими військами.
- 1676-1682** Царювання Федора Олексійовича.
- 1676-1681** Війна Росії з Туреччиною і Кримом за Правобережну Україну.
- 1678-1679** Подвірний перепис в Росії.
- 1681, 3 січня** Бахчисарайське перемир'я з Туреччиною і Кримом на 20 років.
- 1682 12 січня** Скасування місництва.
- 1682, 27 квітня** Смерть царя Федора і воцаріння Петра I.
- 1682, травень** Стрілецьке повстання, проголошення Івана Олексійовича царем поряд з Петром I, початок регентства царівни Софії.
- 1682-1696** Спільне царювання Івана і Петра I.
- 1682, вересень.** Страта Хованських.
- 1686** «Вічний» мир з Польщею.
- 1687** Заснування в Москві Слов'яно-греко-латинського училища.
- 1687, 1689** Перший та другий походи В. Голіцина в Крим.
- 1689, 8 серпня** Переворот на користь Петра I і заточення Софії у Новодівичий монастир.
- 1695** Перший похід Петра I на Азов.
- 1695-1697** Похід В. Атласова на Камчатку і її завоювання.
- 1696-1725** Одноосібне правління Петра I.
- 1696** Другий похід Петра I на Азов.
- 1697-1698** Подорож «Великого посольства» за кордон.
- 1698** Стрілецький бунт та його придушення.
- 1700, 1 січня** Запровадження нового літочислення.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте діяльність царя Федора Івановича (1584-1598).
2. Проаналізуйте правління Б. Годунова.
3. Розкрийте значення Земського собору 1598 р.
4. Розкрийте хід подій навколо царевича Дмитрія.
5. Охарактеризуйте причини селянської війни (1604-1612).
6. Похід Лжедмитрія І.
7. Охарактеризуйте період перебування Лжедмитрія в Москві.
8. Проаналізуйте причини та хід повстання в Москві проти поляків (1606).
9. Визначте політику В. Шуйського.
10. Розкрийте причини повстання І. Болотнікова (1606-1607).
11. Проаналізуйте політику царя Олексія Михайловича відносно України.
12. Охарактеризуйте хід повстання І. Болотнікова.
13. Дайте оцінку обранню в царі В. Шуйського.
14. Розкрийте причини поразки повстання І. Болотнікова.
15. Похід Лжедмитрія ІІ.
16. Проаналізуйте утворення табору в Тушино.
17. Розкрийте хід подій розпаду табору в Тушино.
18. Визначте причини повстання в Пскові (1608).
19. Охарактеризуйте діяльність М. В. Скопіна-Шуйського.
20. Дайте оцінку діяльності В. Шуйського.
21. Визначте хід подій облоги Смоленська (1609).
22. Дайте оцінку першого договору з поляками (4 лютого 1610).

23. Охарактеризуйте причини скинення В. Шуйського.
24. Проаналізуйте другий договір з поляками (серпень 1610).
25. Дайте оцінку політиці уряду Владислава.
26. Визначте хід подій захоплення Новгороду шведами (1611).
27. Охарактеризуйте процес формування першого ополчення.
28. Проаналізуйте зміст Земського приговору (30 червня 1611).
29. Охарактеризуйте причини розпаду першого ополчення.
30. Дайте оцінку політиці Ляпунова.
31. Визначте хід подій утворення другого ополчення.
32. Розкрийте хід подій визволення Москви.
33. Визначте зовнішню політику Катерини II у 1762-1773 рр. Перший поділ Польщі.
34. Охарактеризуйте події вступу на престол Михайла Романова.
35. Дайте оцінку діяльності нового уряду щодо ліквідації наслідків інтервенції.
36. Проаналізуйте хід польської війни (1632-1634).
37. Обґрунтуйте передумови селянської війни (1773-1775).
38. Проаналізуйте реформи Михайла Романова.
39. Розкрийте значення Земського собору 1642 р.
40. Опишіть початок царювання Олексія Михайловича (1645-1676).
41. Охарактеризуйте результати перепису 1646 р.
42. Проаналізуйте причини міських повстань 1648 р.
43. Дайте оцінку «Соборному уложенню» 1649 р.
44. Охарактеризуйте соціально-економічний лад Росії в середині XVII ст.

45. Обґрунтуйте соціально-економічний розвиток Росії у II-й пол. XVII ст.
46. Охарактеризуйте становище селянства в середині XVII ст.
47. Дайте оцінку церковному розколу (1666).
48. Визначте зовнішню політику царизму у 1645-1676 рр.
49. Охарактеризуйте причини повстання в Москві (1662).
50. Проаналізуйте причини селянської війни Степана Разіна (1670-1671).
51. Охарактеризуйте хід подій селянської війни Степана Разіна.
52. Визначте причини поразки селянської війни Степана Разіна.
53. Проаналізуйте причини Соловецького повстання (1667-1676).
54. Дайте оцінку діяльності Федора Олексійовича (1676-1682).
55. Опишіть перші роки царювання Петра I.
56. Охарактеризуйте правління Софії.
57. Визначте зовнішню політику Росії в кінці XVII ст.
58. Охарактеризуйте стан освіти та науки у XVII ст.
59. Визначте розвиток архітектури і живопису у XVII ст.
60. Проаналізуйте розвиток літератури, музики і театру у XVII ст.

Контрольні тести

№1

Царювання Федора Івановича відбулося:

1. 1503-1516.
2. 1571-1580.
3. 1584-1598.
4. 1596-1623.
5. Інший варіант.

№2.

Земський собор, що обрав царем Б. Годунова проходив:

1. 29-30 січня 1591 р.
2. 15-16 грудня 1594 р.
3. 10-11 травня 1596 р.
4. 20-21 листопада 1597 р.
5. 17-21 лютого 1598р.

№3

Царювання Бориса Годунова відбулося:

1. 1510 -1530 р.
2. 1530 -1584 р.
3. 1598 - 1605р.
4. 1605 - 1606 р.
5. 1606 - 1610 р.

№4

Царювання Лжедмитрія I:

1. 1530 -1584 р.
2. 1598 - 1605р.
3. 1605 - 1606 р.
4. 1606 - 1610 р.
5. 1610 -1613 р.

№5

Проголошення царем В.Шуйського відбулась:

1. 20 лютого 1601 р.
2. 16 березня 1602 р.
3. 27 вересня 1605 р.
4. 19 травня 1606 р.
5. 11 січня 1609 р.

№6

Повстання І. Болотнікова відбулося:

1. 1605-1606 рр.
2. 1606-1607 рр.

3. 1607-1608 рр.
4. 1608-1609 рр.
5. 1609-1610 рр.

№7

Поява Лжедмитрій II відбулася в:

1. 1603 р.
2. 1604 р.
3. 1605 р.
4. 1606 р.
5. 1607 р.

№8

Табір в Тушино під Москвою простояв:

1. 1600, травень-1621, червень.
2. 1607, лютий-1608, квітень.
3. 1608, червень-1610, березень.
4. 1611, січень-1612, квітень.
5. 1612, серпень-1711, вересень.

№9

Договір з поляками підписано:

1. лютий 1610 р.
2. березень 1611 р.
3. квітень 1613 р.
4. травень 1614 р.
5. червень 1615 р.

№10

Скинення В.Шуйського відбулося:

1. 12 серпня 1607 р.
2. 14 вересня 1608 р.
3. 16 листопада 1609 р.
4. 17 липня 1610 р.
5. 19 грудня 1611 р.

№11

Договір з поляками про запрошення на московський престол королеви́ча Владислава підписали:

1. серпень 1610 р.
2. червень 1611 р.
3. вересень 1612 р.
4. жовтень 1613 р.
5. травень 1614 р.

№12

Вступ польських військ у Москву відбувся:

1. 27 липня 1609 р.
2. 21 вересня 1610 р.
3. 28 серпня 1611 р.
4. 16 травня 1612 р.
5. 9 липня 1613 р.

№13

Загибель Лжедмитрія II відбулася:

1. 30 серпня 1608 р.
2. 27 липня 1609 р.
3. 10 червня 1610 р.
4. 11 грудня 1610 р.
5. 16 травня 1611 р.

№14

Друге ополчення утворилося:

1. жовтень - листопад. 1607 р.
2. листопад-грудень 1608 р.
3. вересень-жовтень 1611 р.
4. січень-серпень 1612 р.
5. липень-серпень 1613 р.

№15

Обрання Земським собором на царство Михайла Романова відбулося:

1. 15-25 січня 1613 р.
2. 7-21 лютого 1613 р.

3. 12-17 березня 1613 р.
4. 10-17 квітня 1613 р.
5. 20-30 червня 1613 р.

№16

Царювання Михайла Романова відбувалося:

1. 1605-1606 рр.
2. 1606-1610 рр.
3. 1610-1613 рр.
4. 1613-1645 рр.
5. 1645-1676 рр.

№17

Російсько-польська війна відбувалася:

1. 1629-1631 рр.
2. 1630-1632 рр.
3. 1632-1634 рр.
4. 1633-1635 рр.
5. 1634-1636 рр.

№18

Царювання Олексія Михайловича відбувалося:

1. 1605-1606 рр.
2. 1606-1610 рр.
3. 1610-1613 рр.
4. 1613-1645 рр.
5. 1645-1676 рр.

№19

Боротьба України проти Польщі проходила:

1. 1662-1696 рр.
2. 1627-1630 рр.
3. 1630-1640 рр.
4. 1648-1654 рр.
5. 1640-1661 рр.

№20

«Уложення» Олексія Михайловича ухвалено:

1. 1625 р.
2. 1630 р.
3. 1649 р.
4. 1661 р.
5. 1727 р.

№21

Приєднання України до російської держави відбулося:

1. 19 липня 1626 р.
2. 10 червня 1630 р.
3. 15 серпня 1645 р.
4. 8 січня 1654 р.
5. 12 травня 1678 р.

№22

Повстання в Москві «Мідний бунт» відбулося:

1. 11 липня 1625 р.
2. 20 червня 1631 р.
3. 16 серпня 1646 р.
4. 8 січня 1657 р.
5. 25 липня 1662 р.

№23

Церковний розкол відбувся:

1. 1670 р.
2. 1677 р.
3. 1680 р.
4. 1666 р.
5. 1699 р.

№24

Селянська війна під проводом С. Разіна відбулося:

1. 1662-1696 рр.
2. 1667-1670 рр.

3. 1670-1671 рр.
4. 1648-1654 рр.
5. 1640-1661 рр.

№25

Соловецьке повстання відбулося:

1. 1662-1696 рр.
2. 1667-1676 рр.
3. 1670-1671 рр.
4. 1648-1654 рр.
5. 1640-1661 рр.

№26

Царювання Федора Олексійовича проходило:

1. 1663-1696 рр.
2. 1667-1677 рр.
3. 1670-1673 рр.
4. 1649-1654 рр.
5. 1676-1682 рр.

№27

Воцаріння Петра I відбувалося:

1. 10 січня 1654 р.
2. 12 травня 1655 р.
3. 14 березня 1656 р.
4. 27 квітня 1682 р.
5. 18 грудня 1658 р.

№28

Спільне царювання Петра I та Івана відбулося:

1. 1663-1696 рр.
2. 1667-1677 рр.
3. 1670-1673 рр.
4. 1682-1696 рр.
5. 1676-1682 рр.

№29

Азовські походи проходили:

1. 1670-1671 рр.
2. 1682-1725 рр.
3. 1696-1697 рр.
4. 1695-1696 рр.
5. 1697-1698 рр.

№30

Царювання Петра I відбувалося:

1. 1670-1700 рр.
2. 1682-1725 рр.
3. 1696-1701 рр.
4. 1694-1702 рр.
5. 1697-1703 рр.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

---

1. Белокуров С. А. Разрядные записи за Смутное время. – М., 1907.
2. Боханов А. Н. Сумерки монархии. – М., 1993.
3. Буганов В. И. Крестьянские войны в России в XVII-XVIII вв. – М., 1976.
4. Валишевский К. Первые Романовы. – М., 1993.
5. Великая Русская смута. (Н. Карамзин, В. Ключевский, С. Платонов, Н. Костомаров). – М., 2007.
6. Веселовский С. Б. Исследования по истории класса служилых землевладельцев. – М., 1969.
7. Витте С. Ю. Воспоминания. – М., 1960.
8. Греков Б. Д. Крестьяне на Руси. – М., 1954. – Кн. 2.
9. Григорян В. Г. Царские судьбы. – М., 2007.
10. Гринберг Ф. Династия Романовых. – М., 1996.
11. Грушевский М. С. Иллюстрированная история Украины. – К., 1997.
12. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.
13. Иконникова А. Царицы и царевны из дома Романовых. – М., 1990.
14. История России. / Под ред. А. Н. Сахарова. – Т. 1, 2. – М., 2003.
15. История СССР. / Под ред. Б. А. Рыбакова. – М., 1983.
16. История СССР с древнейших времён до конца XVIII в. / Под ред. Б. А. Рыбакова. – М., 1983.
17. Кандыба В., Золин П. Реальная история России. – С-Пб., 1997.

18. Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России. – М., 1991.
19. Карамзин Н. М. История Российского государства. – Т. 10-11.– Спб, 1824.
20. Клейн В. К. Угличское следственное дело о смерти царевича Дмитрия. – М., 1913.
21. Ключевский В. О. Курс русской истории.- Т. 1-3. – М., 1988.
22. Коган Э. С. Очерки истории крепостного хозяйства. – М., 1960.
23. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. – М., 1995.
24. Костомаров Н. И. Смутное время в Московском государстве. – Т. 3.– Спб, 1883.
25. Корецкий В. И. Формирование крепостного права и первая крестьянская война в России. – М., 1975.
26. Крестьянские войны в России (XVII-XVIII вв.)./ Под ред. Смирнова И. И. – М.-Л., 1966.
27. Масса И. Краткое известие о Московии в начале XVII в. – М., 1937.
28. Павленко Н. И. Пётр Великий. – М., 1990.
29. Пирлинг П. Дмитрий Самозванец. – М., 1912.
30. Платонов С. Ф. Лекции по русской истории. – Пг., 1915.
31. Платонов С. Ф. Борис Годунов. – Пг., 1921.
32. Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве (XVI-XVII вв.) – М., 1910.
33. Под скипетром Романовых. Исторические очерки 1613-1913./ Под ред. П. Н. Жуковича. – С-Пб., 1912.
34. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К., 1992.
35. Пресняков А. Е. Российские самодержцы. – М., 1990.

36. Семевский М. И. Исторические портреты. – М., 1996.
37. Сказание Авраама Палицына. – М.-Л., 1955.
38. Скрынников Р. Г. Россия после опричины. – Л., 1975.
39. Скрынников Р. Г. Смутное время: Крушение царства. – М., 2007.
40. Смирнов И. И. Восстание Болотникова. – М., 1951.
41. Соловьёв С. М. История России с древнейших времён. – Т. 9-12. – М., 1961.
42. Соловьёв С. М. Чтения и рассказы по истории России. – М., 1989.
43. Татищев В. Н. История российская. – Т. 7. – Л., 1968.
44. Тихомиров М. Н. Российское государство XV-XVII вв. – М., 1973.
45. Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в к. XVI- н. XVII вв. – М., 1973.
46. Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во II пол. XVI – нач. XVII вв. – М., 1978.
47. Хрестоматия по истории СССР. / Под ред. П. П. Елифанова. – М., 1980.
48. Черепнин Л. В. Земские соборы Русского государства в XVI-XVII вв. – М., 1978.
49. Чистов К. В. Русские народные социально-утопические легенды (XVII-XIX вв.) – М., 1975.
50. Яворницкий Д. И. История запорожских козаков. – Т. 2. – К., 1990.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
Тема 1. РОСІЯ наприкінці XVI – на початку XVII ст.	6
1. Цар Федір Іванович та його політика у 1584-1598 рр.....	6
2. Боротьба за владу і царевич Дмитрій.....	13
3. Правління Б. Годунова (1598-1605).....	15
4. Репресії та голод (1600-1603).....	20
Тема 2. КРИЗА ДЕРЖАВНОСТІ В РОСІЇ на початку XVII ст.	24
1. Міжнародні відносини на початку XVII ст.	24
2. Поява Лжедмитрія I та його похід на Москву	25
3. Правління Лжедмитрія I та повстання в Москві проти поляків	33
4. Боярський цар В. Шуйський	38
Тема 3. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В РОСІЇ (1606-1610 рр.)	41
1. Причини та хід повстання під проводом Івана Болотнікова (1606-1607 рр.).....	41
2. Поява Лжедмитрія I та Тушинський табір.....	44
3. Боротьба проти тушинців у 1608-1610 рр.....	48
Тема 4. ВІДКРИТА ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ІНТЕРВЕНЦІЯ	52
1. Виступ Польщі і облога Смоленська.....	52
2. Розпад Тушина.....	53

3. Договори з поляками 1610 р. та кінець правління царя Василя Шуйського.....	55
4. Уряд Владислава та його політика.....	59
Тема 5. БОРОТЬБА РОСІЙСЬКОГО НАРОДУ ЗА НАЦІОНАЛЬНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ	63
1. Перше ополчення та повстання проти поляків у Москві 19 березня 1611 р.....	63
2. Земський вирок 30 червня 1611 р. та розпад першого ополчення	65
3. Друге ополчення та визволення Москви.....	68
Тема 6. РОСІЙСЬКА ДЕРЖАВА в першій половині XVII ст.	72
1. Воцаріння та початок правління Михайла Романова (1596-1645).....	72
2. Соціально-економічний розвиток Росії у 20-40-х рр. ...	78
3. Зовнішня політика уряду царя Михайла	82
Тема 7. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЛАД РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ в середині XVII ст.	86
1. Вступ на престол Олексія Михайловича та його внутрішня політика	86
2. Міські повстання 30-50-х рр. XVII ст.....	87
3. “Соборне уложення” 1649 р.	90
4. Організація управління та війська.....	92
5. Церковний розкол.....	96
6. Зовнішня політика уряду за царя Олексія.....	99

Тема 8. СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ В РОСІЇ	
у 60-70-х рр. XVII ст.	102
1. Причини та хід повстання в Москві (1662 р.)	102
2. Селянська війна під проводом С. Разіна	103
3. Соловецьке повстання (1668-1676).....	109
Тема 9. РОСІЙСЬКА ДЕРЖАВА	
в 70-90-х рр. XVII ст.	111
1. Вступ на престол Федора Олексійовича (1676-1682) ..	111
2. Регентство Софії Олексіївни	114
3. Початок правління Петра I	117
Тема 10. КУЛЬТУРА РОСІЇ XVII СТ.	125
1. Розвиток науки, школи.....	125
2. Стан літератури	127
3. Розвиток архітектури	130
4. Досягнення в галузі живопису, музики, театру	131
5. Зміни в побуті	134
МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ	137
Контрольні дати.....	137
Контрольні питання	142
Контрольні тести	144
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	152
ДОДАТКИ	155
РОССИЯ В XVII в.	155
Феодальное хозяйство XVII в.	
Вотчины боярина Б. И. Морозова.....	156

Полное закрепощение крестьян.	
Соборное уложение 1649 г.....	160
Городское ремесло XVII в.	164
Мануфактура XVII в.	
Подмосковные железодательные заводы	166
Усиление самодержавия и органов центрального управления	169
Городские восстания 1648-1662 гг.....	175
Присоединение Украины к России.....	183
Крестьянская война под предводительством С. Т. Разина.....	186
Соловецкое восстание 1668-1676 гг.....	191
Освоение Сибири и Дальнего Востока	194
Литературные памятники XVII в.....	199

Навчальне видання

Хоптяр Юрій Анатолійович

ІСТОРІЯ РОСІЇ

(XVII ст.)

Комп'ютерна верстка – Грозний А.Б.
Макет обкладинки – Зарицька У.М.

Підписано до друку 09.12.2010. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 12,13 Обл.-вид. арк. 21,84.
Наклад 500 прим. Зам. № 472.

Підготовлено до друку та надруковано
у видавництві ПП «Медобори-2006»
32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,
с. Довжок, пров. Радянський, 6а. Тел./факс: (03849) 2-20-79.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3025 від 09.11.2007 р.